ВЕСТНИК НА СТУДЕНТИТЕ ПО БЪЛГАРИСТИКА
НА ИНСТИТУТА ПО ЗАПАДНА И ЮЖНА СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ НА ВАРШАВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
GAZETA STUDENTÓW BUŁGARYSTYKI
INSTYTUTU SLAWISTYKI ZACHODNIEJ I POŁUDNIOWEJ UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

СМОКИНЯ

ISSN 2392-3091

№ 4 | юни 2016
Nr 4 | czerwiec 2016

Живописна България – I част

Мултикултурна България

Wielokulturowa Bułgaria

Лимонададжия на старозагорския пазар
Антон Митов (1862-1930)

Sprzedawca lemoniady na starozagorskim bazarze
Anton Mitow (1862-1930)

Скъпи читатели!

Drodzy czytelnicy!

Статиите в настоящия брой са резултат от половингодишната работа на студентите българисти от Варшавския университет, които през учебната 2014/2015 година взеха участие в европейския проект *Живописна България*, реализиран под патронажа на вицепрезидента на България – г-жа Маргарита Попова. Този проект обедини осем българистики от различни европейски градове. В неговото реализиране и популяризиране се включиха още Българската академия на науките, академични средища, български местни власти, културни и образователни институции, музеи. През септември 2015 г. представители от всеки екип от проекта участваха в пътуваща конференция, където имаха възможността да представят ефектите от своите изследвания в пет български града. Тази конференция предостави не само пространство за презентация на двуезичните тематични маршрути, създадени от всеки университет. Тя се превърна и във възможност за участниците за запознаване с традициите, културата и историята на България, за интересни срещи с изследователи от различни европейски българистични средища, както и за осъществяване на сътрудничество.

Възможно ли е да бъдат създадени символични карти на България, на които действителни места да имат своите литературни, въображаеми съответствия? Този въпрос си зададоха авторите на представените текстове – студентите по българистика от Института по западна и южна славистика на Варшавския университет. Подготовката към проекта *Живописна България* се проведе по време на занятията *Литературна география на България*, проведени от д-р Силвия Шиедлецка.

Редакция: Студентите по българска филология от Института по Западна и Южна Славянска филология на Варшавския университет

Ръководство: Йорданка Илиева-Цъган

Коректа на българските текстове: Йорданка Илиева-Цъган

Коректа на полските текстове: Анджелика Кошиерадзка

Предпечатна подготовка и графично оформление: Виктория Глеголска

Рисунка във винетката: Ига Михалска

Redakcja: Studenci bułgarystyki Instytutu Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego

Prowadzenie: Yordanka Ilieva-Cygan

Korekta bułgarskich tekstów: Yordanka Ilieva-Cygan

Korekta polskich tekstów: Angelika Kosieradzka

Skład i opracowanie graficzne: Viktoria Glegolska

Rysunek w winiecie i pomysł na logo: Iga Michalska

Среща на участниците в пътуващата конференция с Вицепрезидента на България г-жа Маргарита Попова

Spotkanie uczestników konferencji wędrownej z Wiceprezydentem Bułgarii panią Margaritą Popową

Там разговаряхме за литературните образи на български градове и региони: действителни и въображаеми. Търсихме топоси, поместени в произведения на български писатели, есеисти, журналисти, но разговаряхме и за България, видяна през очите на европейски и американски творци и пътешественици, между които Робърт Каплан, Клаудио Магрис, Анджей Сташиук, Витолд Шабловски. Проверявахме по какъв начин България присъства в полската нонфикшън литература, с какъв език и образи си служат авторите, за да разкажат за България и нейните жители. В Полша, благодарение на книгите на творци от полската школа на литературния репортаж, от няколко години този жанр се радва на голяма популярност. Полски журналисти и репортери достигат до най-отдалечените краища на света. И въпреки че през последните години репортерите често пъти избират Балканите за цел на своите пътувания, те пропускат България, която несъмнено е маргинализирана. Опитахме се да се замислим върху това явление, същевременно търсейки собствени начини, по които може да се разказва за България чрез литературни, а понякога и живописни и филмови творби. Важен момент в нашия проект беше и обмислянето на превода, както и създаването на преводни карти и първите студентски литературни преводи от български на полски език: освен българските версии на

цитираните текстове, студентите предоставиха (съществуващи или самостоятелно направени) преводи на използваните литературни творби или техни фрагменти.

Ръководител на проекта бе д-р Силвия Шиедлецка, а автор на преводите на български език и коректор – Йорданка Илиева-Цъган, която бе също и настойник на студентския екип от Института по западна и южна славистика по време на пътуващата конференция. Благодарим за мериторичната помощ в областта на превода и за дадените консултации по много други въпроси на видната преводачка на българска литература Ханна Карпинска, която е автор на част от преводите, между които и преводи на литературни творби от български език. В проекта взеха участие студентите: Анджелика Серек, Роберт Рубай, Зузанна Ростек, Анджелика Кошиерадзка, Доминика Янковска, Патриция Мачканова и Виктория Глеголска – автор на компютърната визуализация на литературните маршрути. Има и много други добри хора, които ни помогнаха да намерим интересни, небанални текстове за анализ или да достигнем до редки оргинали и преводни творби. Особена благодарност дължим на проф. Людмил Димитров от Софийския университет. Този проект нямаше да съществува в такъв вид, ако не беше проф. Любка Липчева-Пранджева от Виенския университет – негова инициаторка, заредила го със своята енергия и идеи и успяла да създаде мечтаната творческа атмосфера за съвместна работа.

В рамките на проекта бе съставена двуезична публикация на всички литературни маршрути. Варшавските българисти създадоха два маршрута, първия от които предоставяме на Вашето внимание в настоящия брой на Смокиня. Някои от текстовете, техни откъси или модификации, са публикувани в български академични и научни списания: в този смисъл проектът даде на студентите възможност за първа чуждестранна публикация. И това не е краят: в момента се работи върху следващия етап от проекта. Като резултат се предвижда възникването на интернетен портал „Живописна България“, платформа за обмен и сътрудничество между европейските българисти. Подадено е и заявление за участие в програмата „Хоризонт 2020“, която може да осигури по-нататъшното финансиране и развитие на проекта.

Приятно четене!

д-р Силвия Шиедлецка
Йорданка Илиева-Цъган

Artykuły zawarte w tym numerze są efektem półrocznej pracy zespołu studentów-bułgarystów z warszawskiej slawistyki, którzy w roku akademickim 2014/15 przystąpili do europejskiego projektu „Malownicza Bułgaria" pod patronatem wiceprezydent Bułgarii Margarity Popowej. W projekcie tym wzięło udział 8 bułgarystyk z różnych miast Europy, a w jego realizację i popularyzację włączyła się także Bułgarska Akademia Nauk, ośrodki akademickie, władze bułgarskich samorządów, instytucje kulturalne, edukacyjne, muzea. We wrześniu 2015 roku przedstawiciele każdego z ośrodków zaangażowanych w projekt wzięli udział we wspólnej wędrownej konferencji, podczas której w 5 miastach bułgarskich przedstawiali wyniki swoich badań. Konferencja wędrowna była nie tylko przestrzenią prezentacji dwujęzycznych tras tematycznych, stworzonych przez każdy z uniwersytetów. Stała się też dla uczestników okazją do zapoznania z tradycją, kulturą i historią Bułgarii, do wielu ciekawych spotkań z badaczami z europejskich ośrodków bułgarystycznych i platformą nawiązania współpracy.

Czy można stworzyć symboliczne mapy Bułgarii, w których realne miejsca będą mieć swoje literackie, wyobrażone odpowiedniki? To pytanie zadali sobie autorzy zaprezentowanych teksów – studenci bułgarystyki z Instytutu Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego. Przygotowania do projektu Malownicza Bułgaria odbywały się w trakcie trwania konwersatorium na Uniwersytecie Warszawskim zatytułowanego *Geografia literacka Bułgarii*, prowadzonego przez dr Sylwię Siedlecką. Podczas spotkań rozmawialiśmy o literackich obrazach bułgarskich miast, regionów: realnych i wyobrażonych. Szukaliśmy toposów zawartych w utworach bułgarskich pisarzy, eseistów, dziennikarzy, ale rozmawialiśmy także o Bułgarii oglądanej oczami europejskich i amerykańskich autorów i podróżników: Roberta Kaplana, Claudio Magrisa, Andrzeja Stasiuka czy Witolda Szabłowskiego. Sprawdzaliśmy, w jaki sposób Bułgaria obecna jest w polskiej literaturze non-fiction, jakiego języka i obrazów używają autorzy, by opowiedzieć o Bułgarii i jej mieszkańcach. W Polsce, dzięki książkom autorów polskiej szkoły reportażu, od kilku lat reportaż cieszy się ogromną popularnością. Polscy dziennikarze i reporterzy docierają do najdalszych zakątków świata. I chociaż w ostatnich latach Bałkany stanowią często cel podróży reporterów, Bułgaria w tych podróżach i opisach jest pomijana, a na pewno wyraźnie marginalizowana. Próbowaliśmy zastanowić się nad tym zjawiskiem niewyrażalności, szukając jednocześnie własnych sposobów, w jakie o Bułgarii można opowiadać, wykorzystując dzieła literackie, niekiedy też

malarskie czy filmowe. Ważnym wątkiem naszego projektu był namysł nad przekładem i stworzenie mapy przekładów oraz pierwszych studenckich przekładów literackich z języka bułgarskiego na język polski: oprócz wersji bułgarskich cytowanych tekstów studenci dostarczali (istniejące lub samodzielnie dokonane) tłumaczenia wykorzystywanych utworów literackich lub ich fragmentów.

Opiekunem projektu była dr Sylwia Siedlecka, a autorką przekładów na język bułgarski i korekty była mgr Yordanka Ilieva-Cygan, która była też opiekunką zespołu studenckiego ISZiP w trakcie konferencji wędrownej. Pomoc merytoryczną w zakresie przekładu i konsultacji w wielu innych kwestiach zawdzięczamy znakomitej tłumaczce bułgarskiej literatury Hannie Karpińskiej, która dokonała także części przekładów, w tym przekładów utworów literackich z języka bułgarskiego. Studenci, którzy wzięli udział w projekcie to: Angelika Serek, Robert Rubaj, Zuzanna Rostek, Angelika Kosieradzka, Dominika Jankowska, Patrycja Maczkanowa oraz Viktoria Glegolska, autorka wizualizacji tras literackich. Jest też dużo dobrych osób, które pomagały nam znaleźć ciekawe nieoczywiste teksty literackie do naszej pracy albo dotrzeć do rzadkich oryginałów i przekładów. Wyrazy szczególnej wdzięczności składamy prof. Ljudmiłowi Dimitrowowi z Uniwersytetu Sofijskiego. Ten projekt nie zaistniałby w takiej formie, gdyby nie prof. Liubka Lipczewa-Prandżijewa z Uniwersytetu w Wiedniu, jego pomysłodawczyni, która zasila go swoją energią i pomysłami oraz potrafi stworzyć wymarzoną atmosferę twórczej współpracy w zespole.

W ramach projektu powstała dwujęzyczna publikacja zawierająca trasy literackie. Warszawscy bułgaryści stworzyli dwie trasy, pierwszą z nich publikujemy w tym numerze pisma. Część tekstów, we fragmentach lub po modyfikacji, została opublikowana w bułgarskich pismach akademickich i naukowych: w tym sensie projekt stał się dla studentów możliwością pierwszej publikacji obcojęzycznej. To nie koniec: właśnie trwają prace nad uruchomieniem dalszego etapu działań. Ich efektem będzie portal internetowy *Malownicza Bułgaria*, platforma wymiany i współpracy europejskich bułgarystów oraz wniosek złożony do programu *Horyzont 2020*, który ma umożliwić dalsze finansowanie i rozwój projektu.

Życzymy miłej lektury!

dr Sylwia Siedlecka
mgr Yordanka Ilieva-Cygan

Съдържание:

Скъпи читатели! 1
Мултикултурна България. Мост между Изтока и Запада 7
Русе. Дунавът, сецесионът и откриването на Европа, *Доминика Янковска* 8
Велико Търново. Еретици и исихасти, *Анджелика Кошиерадзка* 25
Мултикултурният Пловдив на границата между XIX и XX век в литературата и изобразителното изкуство, *Роберт Рубай* 42
Батак 1876 като място на паметта и образът на турчина във фолклора и българската литература, *Роберт Рубай, Зузанна Ростек* 57

Spis treści:

Drodzy czytelnicy! 1
Wielokulturowa Bułgaria. Most między Wschodem i Zachodem 7
Ruse. Dunaj, secesja i odkrywanie Europy, *Dominika Jankowska* 8
Wielkie Tyrnowo. Heretycy i hezychaści, *Angelika Kosieradzka* 25
Wielokulturowy Płowdiw na przełomie XIX/XX w. w literaturze i malarstwie, *Robert Rubaj* 42
Batak 1876 jako miejsce pamięci i obraz Turka w folklorze i w literaturze bułgarskiej, *Robert Rubaj, Zuzanna Rostek* 57

Мултикултурна България

Мост между Изтока и Запада

Wielokulturowa Bułgaria.
Most między Wschodem i Zachodem

Русе

Дунавът, сецесионът и откриването на Европа

Ruse. Dunaj, secesja i odkrywanie Europy.

АВТОР: *Доминика Янковска* | AUTOR: *Dominika Jankowska*

Дунавската традиция

Дунав е естествената северна граница на България и затова винаги е бил изключително важен за българското население.

Племената, които първоначално се заселват по земите на юг от Дунава, се наричат траки, а територията, която заемат – Тракия. От I в. пр. н. е. тези земи принадлежат на Римската империя, а след нейното разпадане попадат под властта на Византия. През VII в. хан Аспарух се установява по тези места, създавайки своя държава – Дунавска България. Николай Павлович увековечава този исторически момент в една от своите картини – „Аспарух преминава Дунава и се установява в Мизия".

Дори по време на османското владичество река Дунав, която бележи границата на цивилизационното развитие, е един вид шанс за подчинена България: улеснява обмена на стоки и контакта с други страни. В продължение на много години Дунав е изключително важен търговски път, също поради факта, че е втората по дължина река в Европа след Волга. Неговата дължина, значение и красота е оценена и от ирландския пътешественик Уолтър Старки в книгата му *Raggle-Taggle: Adventures with a Fiddle in Hungary and Romania* (1933):

> Дунав е два пъти по-дълъг от която и да е друга река в Европа и преодолявайки две хиляди осемстотин четиресет и пет километра, от Шварцвалд до Черно море, той преминава през седем страни. Този факт го превръща в символ на единството:

> в река на надеждата, вдъхновението и стереотипите. Водите на Дунав премахват дисонансите между народите, а неговият дух е общоевропейски[1].

От този фрагмент става ясно, че с наименованието Дунав са свързани утвърдени през вековете стереотипи, които обединяват многообразното и поделено пространство във вдъхновяваща метафора на съвместно съществуване и единство.

За българите и тяхното национално самосъзнание Дунав има не просто географско, но и символично значение, тъй като за тях той представлява историческа и културна граница. Признат е като природна сила, която трудно може да бъде победена и която отделя българите от останалия свят. Същевременно е и стихия, шанс за България, отварящ възможност за търговия, контакти с Европа и междукултурни отношения.

Робърт Каплан в книгата си Balkan Ghosts: *A Journey Through History* описва течението на Дунав през европейските земи по следния начин:

> През по-голямата част от своето течение Дунав се вие идилично през алпийските долини на Германия и Австрия, след това минава край Будапеща и Белград, а накрая маркира югозападната граница на Румъния с Югославия и южната с България. Приближавайки се до Черно море обаче, реката променя своята посока и характер – от международен в чисто румънски – преминава над сто километра почти директно на север, за да завие отново рязко на изток и, разклонявайки се безброй пъти, да се влее в морето[2].

Промяната на външния вид, на течението на реката е тясно свързана с пространството, в което Дунав протича на дадената отсечка. Преминаваме от идиличния и спокоен свят на Запада, към който впрочем принадлежи и самият автор, роден в САЩ, към Балканите, където Дунав се променя, превръща се в динамично, неопитомено и чуждо пространство. Можем да кажем, че в това описание еднакво важен е както самият Дунав, така и личността на наблюдателя, който описва собствените впечатления от общуването си с реката на различните нейни отсечки. Космополитният Дунав завършва в Западна Европа, а на Балканите започва една нова, неопитомена река.

---

1 Превод Йорданка Илиева-Цъган.

2 Превод Йорданка Илиева-Цъган.

От историческа гледна точка Дунав като граница е от голямо значение по време на Българското национално възраждане. Тогава преминаването на тази граница се асоциира с оттеглянето в една непозната, чужда и дива сфера. По време на Възраждането, когато е трудно да се водят битки на българска територия, а политическите дейци са подлагани на многобройни репресии, голяма част от тях решават да действат извън границите на страната. Често избирана посока за емиграция е Румъния. Затова и Дунав започва да се появява в този нов, румънско-български контекст, като разделяща двете пространства река. Водите на реката се споменават в творбите на българските писатели, тъй като са асоциирани с бягство от страната, с раздяла с родината. Този мотив се появява например в стихотворението на Ботев *На прощаване* от 1868 г.:

...зная, майко, мил съм ти,
че може млад да загина,
ах, утре като премина
през тиха бяла Дунава!

Ботев е изключително важна фигура в историята на България и в съзнанието на българите. Той е писател и политически деец, участвал в Априлското въстание. Със своята дейност в Централния революционен комитет и с литературното си и журналистическо творчество, той иска да подтикне българите към активна борба в името на свободата на родината.

Друга също толкова важна личност, в чието творчество Дунав намира своето място, е Иван Вазов – български писател и политик. Неговите произведения

Zdjęcie: morguefile.com

подканват към борба за собствена държава и имат за цел да пробудят националното самосъзнание. Той е автор на текста на патриотичната песен *Тих бял Дунав*, която препраща към прочутото преминаване на Ботев през Дунава – когато революционерът разбира за избухването на въстанието в България, той веднага се качва на кораба „Радецки“ и пристига да се бори за отечеството си:

> Тих бял Дунав се вълнува,
> весело шуми
> и „Радецки“ гордо плува
> над златни вълни.

В периода, когато живеят Ботев и Вазов, Русе е важен пристанищен и търговски град. По време на османското владичество в него се намира щабът на турския флот, а през XIX в., по време на борбата за независимост, българите основават тук Централния революционен комитет.

Русе и европеизацията на България

Местоположението на Русе на самия Дунав е от голямо значение за града. Дава възможност на жителите за удивително развитие и международни търговски контакти, за които могат да им завидят много други български градове. Стратегическото местоположение, икономическото развитие, мултикултурният и многонационален характер на града допринасят за това, той неслучайно да бъде наречен „малката Виена“. Близките взаимоотношения с Букурещ, Виена и други европейски градове превръщат Русе в космополитен център и място на взаимопроникване на култури. Там живеят не само българи, но и турци, испански евреи, гърци, цигани и представители на много други националности. За това явление не пропуска да спомене и писателят Елиас Канети, който е отраснал в Русе и е носител на Нобелова награда:

> Русчук, в долното течение на Дунава, където съм се родил, беше чудесен град за едно дете и ако кажа, че той беше в България, давам непълна представа за него, тъй като там живееха хора от най-различен произход и само за един ден можеха да се чуят седем-осем езика. Освен българите, повечето от които идваха от селата, имаше и много турци – те населяваха свой квартал, граничещ с квартала на шпаньолите, нашия. Имаше и гърци, албанци, арменци, цигани. От отвъдния бряг на Дунава идваха румънци, моята дойка, която не помня, била румънка. Срещаха се и руснаци.

Канети добавя:

> Русчук беше старо дунавско пристанище и поради това имаше известно значение. Като пристанище той бе привлякъл хора отвсякъде, и за Дунава се говореше постоянно. Разказваха за необикновените години, в които Дунавът замръзвал; за пътувания до Румъния с шейни по леда; за гладни вълци, които гонели конете, впрегнати в шейните[3].

Краят на XIX и началото на XX в. е период на засилен интерес на българите към Европа. И то не само към Изтока, който познават по-добре заради близките културни и политически контакти с Русия, но и към Запада. Страната, освободена от многовековното турско робство, отваря вратите си към Европа, която не познава. Жадува да бъде в крачка с нея и да навакса изгубените години. Върху желанието да бъде опозната България влияе фактът, че там постепенно се формира буржоазно общество, което охотно приема образци, начини на живот, форми за прекарване на свободното време, има космополитична нагласа и икономическа база за реализиране на своите интереси. Полската изследователка Целина Юда от Ягелонския университет пише следното за България на прага на XX в.:

> От първите десетилетия на XX век нататък България е свят, който тежко, бавно, но системно излиза от цивилизованото си изоставане. Макар че още от края на XIX век доста живо започват да функционират няколко средища на интелектуалния живот (...) обществото не величае и не глези с особено признание творците на науката и културата. Самите те никога не се чувстват напълно осъществени. Защото постиженията в сферата на духа са рядко коментирани за сметка на материалния успех и напредък на България, оценявани далеч по-топло[4].

Въпреки всичко в края на XIX и началото на XX в., най-вече в средите на българския модернизъм, започват да се появяват явления на творческо разпознаване и преосмисляне на европейския опит. Писатели, интелектуалци, художници опознават Европа с ентусиазъм, оказвайки същевременно влияние върху начина, по който останалата част от народа я възприема. Пенчо Славейков, Кръстьо

---

3 Елиас Канети, Спасеният език, С. Леге Артис 2008, превод от немски Елисавета Кузманова, стр. 12.

4 Целина Юда, Под Знака на НРБ. Българската култура и литература в капана на идеологията, превод от полски Силвия Борисова, С. Колибри 2006, стр. 62-63.

Кръстев, Боян Пенев и много други творци пътешестват, следват в чужбина, черпят вдъхновение от западната философия, от творческите течения и създават собствени, базирайки на събрания опит. Те пишат колко е важно България да се присъедини към европейската културна общност.

По-близкият и творчески контакт с Европа става възможен за България също благодарение на относително стабилната политическа ситуация. Страната се освобождава от турското робство и представителите на елита могат да засягат нови теми, не само от областта на политиката. Литературата е освободена от инструментализиращото я задължение за борба за политическа независимост. Започват интензивно да се развиват литературата и литературната критика, която вече се възприема като професионална сфера. Отваря се дискусия между модернистите и традиционалистите относно литературния канон. Споровете касаят българската традиция, която до този момент се смята за нещо свято. Модернистите, уморени от българската литература и изпълнени с европейския дух, смятат, че тяхната родна литература е маргинализирана, а културата не се развива. Те критикуват масовостта на литературата и традицията да се издава чужда литература на ниско ниво, и то с лош превод.

Страната започва да се изпълва със сгради, в които се вижда ръката и линията на европейските архитектонични стилове: на сецесиона, а по-късно на Ар деко. Русе е един от градовете, които са начело в пренасянето на световните вдъхновения на родна почва. Целина Юда в своята книга *Под знака на НРБ. Българската литература и култура в капана на идеологията* цитира фрагмент от романа *Безсъници* на Стефан Попов, който се отнася до Русе от този период:

> Градът дишаше чрез пристанището на Дунава, който съвсем не беше „тих и бял“ (препратка към известното стихотворение на Иван Вазов, Ц.Ю.), но затова пък носеше и ден, и нощ полъха на Европа. (...) Градът живееше „по европейски“: с каляски и яхти, с карнавал и шествие от маски и костюми, с великденска „тарла“, с летуване на заможните – и те бяха много! – в Херкулесбад, със сватбени пътешествия до Виена и с гешефти в Будапеща. С кина и оркестри, със собствен театър и даже със симфоничен оркестър. Чуждите консули на повечето европейски държави придаваха дипломатическо лустро на обществото, което се суетеше по балове и клубове, имената на австрийски и баварски владетели и императрици красяха параходите, пристигнали на брега, тези на далечни страни нагоре по Дунава, на градове и реки

> обогатяваха речника още от първа младост. Ученическите манифестации на празника на Кирил и Методий бе живата илюстрация на тази многонародност: след изтичането на българските училища дефилираха още австрийското католическо училище, германският пансион, двата френски католически колежа. Остава ни още да споменем и сарафите[5].

Клаудио Магрис от своя страна, цитирайки Канети, обръща внимание, че Русе не е „европейски" град, той самият е Европа, „малка Виена". Представлява съчетание от балканска и европейска страна и може би точно заради това чужденците се чувстват толкова добре в него:

> В Русе, пише Канети – всъщност за него Русчук – останалият свят се нарича Европа и когато някой отивал по Дунава до Виена, за него казвали, че отива в Европа. Но самият Русе – да си кажем истината – е Европа, той е една малка Виена, с охреното жълто на къщите на търговците от деветнайсети век, с просторните и аристократични паркове, с еклектизма на сградите в стил *fin de siècle* (края на XIX в. – бел. прев.), натежали от кариатиди и орнаменти и една късна неокласическа симетрия. Тук човек се чувства като у дома си, с фамилиарната, солидна и дейна атмосфера на Централна Европа, сред древния и колоритен търговски просперитет на речното пристанище и неясната внушителност на тежката индустрия. По улиците и площадите се срещат ъгълчета от Виена или Фиуме (Бивш италиански град, днес Риека в пределите на Хърватия – бел. прев.), успокояващата еднаквост на дунавския стил.

Русе е заможен град, който охотно се посещава от чуждестранни инвеститори. Жителите и управителите на града могат да реализират множество естетически, архитектонични и културни идеи, вдъхновени от Европа. Не без значение е фактът, че Русе се сдобива не само с прякора „малката Виена", но и „малкия Букурещ". Причината за това е, разбира се, близкото местоположение на двата града, както и фактът, че България граничи с Румъния. Клаудио Магрис в „Дунав" използва наименованието „малкия Букурещ", когато описва колоритното разнообразие на града:

> В двайсетте години между двете световни войни Русе, „малкият Букурещ", е най-богатият български град, в който е открита първата банка. Турският губернатор Мидхат паша го е обновил и модернизирал, като построил хотели и железница, разширявайки улиците и булевардите му по парижкия модел на барон Хаусман,

---

5 Стефан Попов, Безсъници, С. 1992, стр. 21-22.

> с когото се запознал. Двете италианки, сестрите Елиас (баща им е прокурист на шапкарската фабрика Лазар&Со), родени в Русе в началото на двайсети век, помнят снеговете, високи колкото къщите, и летните бани на Дунава, турската сладкарница „Тетевен“ и френското училище на мосьо и мадам Аструк, селяните, които носят сутрин чували с кисело мляко и риба от реката, студиото *Photographie Parisienne* на Карл Курциус, където хората ходели за училищни снимки, и стремежа да се прикрива богатството.

Мозайката от култури и етноси при Маргис е вплетена в разказа за Русе, който може също да буди безпокойство поради натрупаните на едно място богатства и поради надпреварата за пари. Авторът пише по ироничен начин за потока от пари, който минава през богатия град, където се трупат големи състояния, но в същото време зад фасадите на красивите къщи се вихри безскрупулна борба за повече. Тези фасади крият приглушени емоции и свят, в който властват първични емоции:

> В края на деветнайсети век обаче градът не бил така предпазлив. Консули от разни европейски държави и търговци от най-различни нации оживявали вечерите, като нощта, в която известен гръцки търговец на зърно загубва на комар богатството си, неокласическия си палат близо до Дунава и жена си. На ъгъла на площад „9 септември“ Окръжната спестовна каса показва една символична фасада на този алчен, хаотичен и надуто украсен свят – около вратите на старата банка изпъкват гигантски маски, една глава на сатир – един Молох на парите с дълги мустаци, преливащи във фризове стил *либърти*, която гледа косо с монголски и сладострастни очи. Много по-нависоко се издава напред една доста поразлична глава, едно достойно неизразително лице, обрамчено с лавър – вероятно основателят на банката, благородният баща на тези демони на финансите, поверени сега на покровителството на архангелите на държавата[6].

В България в края на XIX и началото на XX в. се водят горещи спорове за това, как да се тълкува Европа, как творчески да се използва европейският опит. Много от тези спорове касаят проблема за необмисленото копиране на образци, моди, стилове, което Добри Войников представя по сатиричен начин в пиесата си „Криворазбраната цивилизация“, написана през 70-те години на XIX в. Но и мно-

---

6 Клаудио Магрис, Дунав. Биографията на една река, изд. „Авангард принт“, 2014, превод Ваньо Попов.

го други текстове от онзи период показват колко стереотипно е било мисленето на споменатата Европа за Балканите, ситуирайки ги често в рамките на мъгливо разбирания Ориент. Един такъв пример посочва Мария Тодорова в книгата си „Балкани. Балканизъм". Авторката описва фигурата на Крестовски, руснак, който възхитен от Ориента, не крие своето разочарование от това, което вижда в България:

> Крестовски не само е привлечен от чара на Ориента, той открито го предпочита. Описанието на семейните обичаи в дома на богатия търговец Вълко Павурджиев е ценен етнографски портрет както на градския живот в България през 70-те години на миналия век, така и на покровителствените чувства в образованата руска средна класа, пленена от европейската романтична мода: „Бродираните покривки за маси, постелките на диваните и ниските масички са част от изяществото и разкоша на източната мебелировка на стаите. И колко неприятно се набиват в очи наред с подобни предмети, понякога в същата гостна, витите виенски столове, маси за игра на карти и тям подобни предмети от общоевропейски, така да се каже, цивилизовано пошъл вид. Те се свързват с оригиналността на тази обстановка точно толкова, колкото и европейското облекло на българина и българката.[7]" (Кожухарова, ред. Руски пътеписи..., стр. 373)

Желанието за „чист" и неподправен образ на някогашна България по никакъв начин не съответства на това, което се случва в модернизиращия се Русе в края на XIX и началото на XX в. Пред пътешествениците стои много важната задача: да намерят нов език, за да опишат преживяваното. Оставаме като че ли с впечатлението, че много от тях досега не са го намерили. ❧

Tradycja naddunajska

Dunaj wyznacza naturalną północną granicę Bułgarii, więc nie dziwi fakt, że ta rzeka od zawsze była niezwykle istotna dla mieszkańców tego kraju.

Ludy, które osiedliły się na terenach znajdujących się na południe od Dunaju, były nazywane Trakami, a obszar, który zajmowały, nosił nazwę Tracji. Od I wieku p.n.e. ziemie te należały do Cesarstwa Rzymskiego, a po jego rozpadzie, władze nad nimi za-

7 Мария Тодорова, Балкани. Балканизъм, С. Фондация Българска наука и култура 1999, прев. Павлина Йосифова-Хербеле, стр. 221-222.

częło sprawować Bizancjum. W VII wieku na te tereny przybył chan Asparuch i założył na nich swoje państwo – Bułgarię Naddunajską. Ten moment historyczny uwiecznił w swym obrazie Nikołaj Pawłowicz: Николай Павлович – „Аспарух преминава Дунава и се установява в Мизия".

Nawet w czasach, kiedy Bułgaria znajdowała się pod panowaniem osmańskim, Dunaj, mimo że wyznaczał granicę rozwoju cywilizacyjnego, był jednocześnie szansą dla państwa zależnego: rzeka ułatwiała wymianę towarów i kontakt z innymi krajami. Przez wiele lat był niezwykle istotnym szlakiem handlowym, również z tego względu, że stanowi drugą, zaraz po Wołdze, najdłuższą rzekę Europy. Jego rozmiar, znaczenie i piękno docenił też irlandzki podróżnik w swojej książce podróżniczej *Raggle-Taggle: Adventures with a Fiddle in Hungary and Romania* (1933):

> Dunaj jest dwa razy dłuższy niż jakakolwiek inna rzeka w Europie i pokonując dwa tysiące osiemset czterdzieści pięć kilometrów, od Szwarcwaldu do Morza Czarnego, przepływa przez siedem krajów. To czyni go symbolem jedności: rzeką nadziei, inspiracji i stereotypu. Wody Dunaju harmonizują rozdźwięki między narodami, a jego duch jest duchem paneuropejskim[8].

W tym fragmencie widać, że z nazwą Dunaj związane są stereotypy, utwierdzone przez stulecia, które łączą zróżnicowany i podzielony obszar w inspirującą metaforę współistnienia i jedności.

Dla Bułgarów i ich świadomości narodowej, Dunaj ma nie tylko znaczenie czysto geograficzne, ale i symboliczne, jest bowiem dla nich granicą historyczną i kulturową. Rozpoznawany jest przez pryzmat siły natury, którą ciężko jest pokonać i która oddziela Bułgarów od reszty świata. A zarazem stanowi żywioł, będący szansą dla Bułgarii, otwierający na możliwość handlu, kontaktów z Europą, relacji międzykulturowych.

Robert Kaplan w swojej książce „Bałkańskie upiory: podróż przez historię" wspomina Dunaj, opisując jego bieg przez ziemie europejskie:

> Przez większość swojego biegu Dunaj wije się idyllicznie przez alpejskie doliny Niemiec i Austrii, potem mija Budapeszt i Belgrad, by w końcu wytyczyć południowo-zachodnią granicę Rumunii z Jugosławią i południową z Bułgarią. Zbliżywszy się do Morza Czarne-

8 Cyt. Za R. Kaplan, Bałkańskie upiory: podróż przez historię, przeł. J. Ruszkowski, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010.

go, rzeka jednak zmienia kierunek i charakter – z międzynarodowego na czysto rumuński – płynąc sto kilkadziesiąt kilometrów niemal prosto na północ, by znów raptownie skręcić na wschód i rozdzieliwszy się na niezliczone odnogi, znaleźć ujście do morza[9].

Zmiana wyglądu, biegu rzeki jest ściśle związana z przestrzenią, w jakiej na danym odcinku płynie Dunaj. Z idyllicznego, uspokojonego otoczenia świata Zachodu, do którego należy zresztą sam urodzony w Stanach Zjednoczonych autor, wkraczamy na Bałkany, w których Dunaj się zmienia, staje się przestrzenią zmian, nieoswojoną i obcą. Można powiedzieć, że równie ważny w tym opisie jest sam Dunaj, co osoba patrzącego, który opisuje własne wrażenia obcowania z rzeką na różnych odcinkach. Kosmopolityczny Dunaj kończy się w Europie Zachodniej, a na Bałkanach zaczyna się nowa, nieoswojona rzeka.

Historycznie granica Dunaju miała duże znaczenie w czasach bułgarskiego odrodzenia narodowego. Wówczas przekroczenie tej granicy kojarzone było z odejściem w sferę nieznaną, obcą i dziką. W odrodzeniu narodowym, kiedy trudno było prowadzić walkę na terenach bułgarskich, a działaczy politycznych poddawano licznym represjom, duża część z nich decydowała się na działanie poza granicami kraju. Często wybieranym kierunkiem emigracji była Rumunia. Stąd Dunaj zaczął pojawiać się w tym nowym, rumuńsko-bułgarskim kontekście, jako rzeka rozdzielająca oba obszary. Wody tej rzeki

Zdjęcie: morguefile.com

9 R. Kaplan, Bałkańskie..., op. cit.

były wspominane też w twórczości narodowców, bo kojarzono je z ucieczką z kraju, oddzieleniem od ojczyzny. Motyw ten wykorzystał między innymi Botew w „Pożegnaniu w 1868 r.":

O, matko, wiem, żem ci drogi,
Że może młody zaginę,
Ach, jutro już, kiedy wyruszę
Przez Dunaj cichy i biały[10]!

Botew jest postacią niezwykle istotną w historii Bułgarii i świadomości Bułgarów. Był on pisarzem i działaczem politycznym, który działał w powstaniu kwietniowym. Swoim uczestnictwem m.in. w Centralnym Komitecie Rewolucyjnym i twórczością literacką oraz dziennikarską, chciał zainspirować Bułgarów do aktywnego działania na rzecz odzyskania niepodległego kraju.

Równie ważną postacią wśród Bułgarów, którzy umieścili Dunaj w swojej twórczości, jest Iwan Wazow, bułgarski pisarz i polityk. Jego twórczość nawoływała do walki o własne państwo i miała pobudzać wzrost świadomości narodowej. Stworzył on tekst do pieśni patriotycznej „Тих бял Дунав", w której to nawiązuje do słynnej przeprawy Christo Botewa przez Dunaj, kiedy to rewolucjonista na wieść o wybuchu powstania w Bułgarii wsiadł na pokład statku o nazwie „Радецки" i natychmiast przybył, by walczyć o swoją ojczyznę:

Przez Dunaju białe wody
statek dumnie mknie
to „Radetzky" zew swobody
bojownikom śle
przeł. Hanna Karpińska

W okresie, w którym żyli Botew i Wazow, Ruse było ważnym miastem portowym i handlowym. W okresie panowania osmańskiego znajdowało się tu dowództwo tureckiej floty, a w XIX wieku, w okresie walk o niepodległość Bułgarzy założyli tu centralny komitet rewolucyjny.

10 Ch. Botew, Pożegnanie w r. 1868 , [w:] tegoż, Wybór pism, opracował Henryk Batowski, przeł. Z. J. Kempf, wyd. im. Ossolińskich, Wrocław-Kraków, 1960.

Ruse a europeizacja Bułgarii

Lokalizacja Ruse nad samym Dunajem miała dla miasta niemałe znaczenie. Umożliwiła mieszkańcom niebywały rozwój i międzynarodowe kontakty handlowe, których pozazdrościć im mogło niejedno bułgarskie miasto. Strategiczna lokalizacja, wzrost gospodarczy, wielokulturowy i wielonarodowy charakter miasta sprawiły, że nie bez przyczyny nadano mu przydomek „Małego Wiednia". Bliskie kontakty z Bukaresztem, Wiedniem i innymi europejskimi miastami uczyniły z Ruse kosmopolityczny ośrodek i przestrzeń przenikania kultury. Mieszkali tu nie tylko Bułgarzy, ale i Turcy, Żydzi hiszpańscy, Grecy, Cyganie oraz wiele innych narodowości. Nie omieszkał nie wspomnieć o tym zjawisku Elias Canetti, wychowany w Ruse pisarz, laureat literackiej Nagrody Nobla:

> Ruszczuk nad dolnym Dunajem, gdzie przyszedłem na świat, był cudownym miastem dla dziecka; jeśli powiem, że leży ono w Bułgarii, nie dam jego wystarczającego obrazu, gdyż żyli tam ludzie najrozmaitszego pochodzenia, jednego dnia można było usłyszeć siedem lub osiem języków. Poza Bułgarami, którzy często pochodzili ze wsi, było jeszcze wielu Turków, mieszkających we własnej dzielnicy, z którą graniczyła dzielnica Żydów hiszpańskich, nasza dzielnica. Byli też Grecy, Albańczycy, Armeńczycy, Cyganie. Z przeciwległego brzegu Dunaju przybywali Rumuni, moja mamka, której sobie zresztą nie przypominam, była Rumunką. Spotykało się również pojedynczych Rosjan[11].

Canetti dodaje:

> Ruszczuk był starym portem naddunajskim i jako taki miał pewne znaczenie. Port przyciągał zewsząd ludzi, o Dunaju wciąż się mówiło. Krążyły historie o szczególnych latach, w których to Dunaj zamarzał, o podróżach saniami po lodzie na drugi brzeg do Rumunii, o głodnych wilkach, ścigających konie przy saniach.

Koniec XIX i początek XX wieku było okresem wzmożonego zainteresowania Bułgarów Europą. Nie tylko wschodnią, którą znali lepiej z racji bliskich kontaktów kulturowych i politycznych z Rosją, ale też Zachodem. Kraj, który wyzwolił się z wieloletniej zależności tureckiej, otworzył się na Europę, której nie znał. Zapragnął dotrzymać jej kroku i nadrobić stracone lata. Na chęć poznania Bułgarii wpływał też fakt, że powoli tworzyło się społeczeństwo mieszczańskie, które chętnie przejmowało wzorce, style ży-

11 E. Canetti, Ocalony język: historia pewnej młodości, przeł. (z niem.) M. Przybyłowska, Warszawa: Czytelnik, 1986.

cia, formy spędzania czasu wolnego, było nastawione kosmopolitycznie i miało zaplecze ekonomiczne do realizacji swoich zainteresowań. Polska badaczka z Uniwersytetu Jagiellońskiego Celina Juda tak pisze o Bułgarii u progu XX wieku:

> Bułgaria pierwszych dekad dwudziestego wieku to świat opornie, powoli, ale systematycznie wychodzący z zacofania cywilizacyjnego. Choć od przełomu wieku dosyć prężnie zaczęło funkcjonować kilka ośrodków życia intelektualnego (...) to społeczeństwo nie podziwiało i nie darzyło szczególnym uznaniem twórców nauki i kultury. Oni sami stale funkcjonowali w poczuciu cząstkowego, pozornego spełnienia. O ile bowiem osiągnięcia sfery ducha były rzadziej komentowane, to zdecydowanie bardziej przychylnie oceniano świat materialnego sukcesu i postępu Bułgarii.

Mimo wszystko na przełomie XIX/XX wieku, zwłaszcza w środowisku modernizmu bułgarskiego, zaczęły pojawiać się zjawiska twórczego rozpoznania i przetwarzania doświadczenia europejskości. Pisarze, intelektualiści, artyści z zapałem poznawali Europę, wpływając na postrzeganie europejskości przez resztę narodu. Penczo Sławejkow, Krystio Krystew, Bojan Penew i wielu innych twórców podróżowało, odbywało studia za granicą. Inspirowali się oni zachodnią filozofią, prądami artystycznymi i tworzyli własne, wykorzystując te doświadczenia. Pisali, jak ważne jest, żeby Bułgaria weszła do europejskiej wspólnoty kulturowej.

Bliższy i twórczy kontakt z Europą stał się możliwy dla Bułgarii także ze względu na stosunkowo stabilną sytuację polityczną. Kraj wyzwolił się spod panowania tureckiego, dzięki czemu reprezentanci elit mogli poruszać nowe tematy, nie tylko z obszarów polityki. Literatura została zwolniona z instrumentalizującego ją obowiązku walki o polityczną niezależność. Intensywnie zaczęła rozwijać się literatura i krytyka literacka, którą to zaczęto pojmować jako profesjonalną dziedzinę. Rozpoczęła się dyskusja między modernistami i tradycjonalistami na temat kanonu literackiego. Polemiki dotyczyły bułgarskiej tradycji, która dotychczas była uważana za świętość. Moderniści zmęczeni literaturą bułgarską, przepełnieni duchem europejskim, uważali, że ich rodzima literatura jest marginalizowana, a kultura stoi w miejscu. Krytykowali masowość literatury i tradycję wydawania słabej literatury obcej, w dodatku w kiepskich przekładach.

Kraj zaczął wypełniać się budynkami, w których widać było rękę i linię europejskich stylów architektonicznych: secesji, potem art deco. Ruse było jednym z miast, które przodowały w przenoszeniu na rodzimy grunt światowych inspiracji. Celina Juda w swojej

książce „Pod znakiem BRL-u. Kultura i literatura bułgarska w pułapce ideologii" cytuje fragment z powieści „Безсъници" Stefana Popowa dotyczący Ruse w tym czasie:

> Miasto oddychało portem na Dunaju, który wcale nie był „cichy i biały" (odniesienie do znanego wiersza Iwana Wazowa, C.J.), ale to dlatego właśnie dniem i nocą sprawiał, że czuło się powiew Europy [...] Miasto żyło po „europejsku": były powozy i jachty, karnawał z pochodami przebierańców w maskach i kostiumach, wielkanocne obrzędy, zamożni letnicy - tych nie brakowało w Herkulesbadzie!, podróże poślubne do Wiednia i interesy robione w Budapeszcie. Były kina i orkiestry, własny teatr, a nawet zespół symfoniczny. Obecność konsulów większości państw europejskich też dodawała poloru socjecie, która bywała na balach i w klubach. Statki, te z dalekich krajów górnego biegu Dunaju - miast i rzek, przycumowane do brzegów zdobiły imiona austriackich czy bawarskich władców i imperatorów, wzbogacając słownictwo już od najmłodszych lat. Żywą ilustracją tego współistnienia wielu narodowości była parada uczniowska z okazji święta twórców pisma słowiańskiego- świętych Cyryla i Metodego: po prezentacji uczniów bułgarskich szkół defilowały jeszcze katolicka szkoła austriacka, pensja niemiecka, dwa francuskie kolegia katolickie. Na koniec wypada też wspomnieć o kantorach wymiany pieniędzy[12].

Zaś Claudio Magris, przytaczając Canettiego, zwraca uwagę że Ruse nie było „europejskie", tylko samo stało się Europą i „małym Wiedniem". Stanowiło połączenie kraju bałkańskiego z europejskim i może właśnie dlatego obcokrajowcy czuli się tam tak dobrze:

> W Ruse, pisze Canetti – a dla niego raczej w Ruszczuku – resztę świata nazywano Europą, więc jeśli ktoś wyruszał z biegiem Dunaju do Wiednia, mówiło się, że jedzie do Europy. Ale, prawdę mówiąc, już samo Ruse jest Europą, takim małym Wiedniem, o ochrowej żółci dziewiętnastowiecznych domów kupieckich, z eleganckimi przestronnymi parkami, elektryzmem gmachów fin de siecle'u, ciężkich od kariatyd i ornamentów, oraz późną neoklasyczną symetrią. Czujemy się tu jak w domu, w swojskiej atmosferze solidnej i pracowitej Europy Środkowej, pośród starego, barwnego dobrobytu rzecznego portu handlowego i ponurej okazałości przemysłu ciężkiego; przechodząc ulicami i placami napotkać można zaułki Wiednia lub Rijeki, kojącą jednolitość naddunajskiego stylu.[13]

---

12 Cyt. za C. Juda, Pod znakiem BRL-u. Kultura i literatura bułgarska w pułapce ideologii, Kraków: Universitas 2003.

13 C. Magris, Dunaj, tł. Joanna Ugniewska, Anna Osmólska-Mętrak, Warszawa: Czytelnik 1999.

Ruse było zamożnym miastem, chętnie odwiedzanym przez zagranicznych inwestorów. Mieszkańcy i władze miasta mogły wcielać w życie wiele idei estetycznych, architektonicznych, kulturalnych inspirowanych Europą. Nie bez znaczenia jest fakt, że Ruse zdobyło nie tylko przydomek „małego Wiednia" ale i „małego Bukaresztu". Przyczyną tego była oczywiście bliskość obu miast oraz fakt, że Bułgaria graniczyła z Rumunią. Claudio Magris w „Dunaju" przywołuję nazwę „małego Bukaresztu", opisując barwną różnorodność miasta:

> Ruse „mały Bukareszt", było aż do dwudziestolecia międzywojennego najbogatszym miastem bułgarskim, tam założono pierwszy bank; władca turecki Midhad-Pasza odnowił je i zmodernizował, budując hotele i kolej żelazną, poszerzając ulice i aleje według paryskiego modelu barona Haussmanna. Dwie siostry Elias, Włoszki (ojciec był plenipotentem wytwórni kapeluszy Lazar i Spółka), urodzone w Ruse w końcu pierwszego dziesięciolecia XX wieku, przypominają sobie śnieg wysoki jak domy i letnie kąpiele w Dunaju, turecką cukiernię „Teteven" i francuską szkołę Monsieur i Madame Astruc, chłopów niosących rano torby z jogurtem i słodkowodnymi rybami, studio „Photographie Parisienne" Carla Cutriusa, gdzie chodziło się robić szkolne zdjęcia, oraz powszechną skłonność do ukrywania swego bogactwa[14].

Mozaika kultur i etnosów zostaje u Magrisa wpleciona w opowieść o Ruse, które może też budzić niepokój, z racji kondensacji bogactwa w jednym miejscu i wyścigu o pieniądze. Ironicznie pisze o przepływie pieniędzy przez bogate miasto, w którym kumulują się wielkie fortuny, ale zarazem za fasadami pięknych domów trwa bezwzględna walka o więcej. Fasady domów ukrywają nagromadzone emocje i świat, który rządzi się pierwotnymi emocjami:

> Miasto końca XIX wieku było mniej przezorne; konsulowie z najprzeróżniejszych krajów europejskich oraz kupcy rozmaitych narodowości prowadzili tu nocne życie, i tak na przykład sławny grecki handlarz zbożem stracił podczas gry całą fortunę, czerwoną neoklasycystyczną kamienicę nad Dunajem, a także żonę. Na rogu Placu 9 września fasada Okręgowej Kasy Oszczędności stanowi symbol owego świata chciwego, chaotycznego, a jednocześnie przydającego sobie pozory godności. Wokół drzwi starego banku rozlokowano szyderczo uśmiechnięte maski; głowa satyra, molocha pieniądza, ozdobiona wąsami, które wydłużają się i przechodzą w secesyjne fryzy, spogląda z ukosa mongolskimi, lubieżnymi oczami. Dużo wyżej wychyla się zupełnie inna głowa, oblicze bez wyrazu, zwieńczone godnie lau-

14 Idem.

> rem, należące być może do założyciela banku, szlachetnego protoplasty owych demonów finansjery, powierzonych teraz opiece państwowych archaniołów[15].

W Bułgarii końca XIX i początku XX wieku trwały gorące spory o to, jak rozumieć Europę, co twórczo wykorzystać z doświadczenia europejskiego. Wiele ze sporów dotyczyło problemu bezrefleksyjnego kopiowania wzorców, mód, stylów, co prześmiewczo pokazał Dobri Wojnikow w swoim dramacie „Źle zrozumiana cywilizacja", napisanym w latach 70. XIX w. Ale wiele z tekstów tamtego okresu pokazuje też, w jak stereotypowy sposób wspomniana Europa myślała o Bałkanach, wciskając Bałkany często w ramę mgliście rozumianego Orientu. Jeden z takich przykładów podaje Maria Todorova w swojej książce „Bałkany wyobrażone". Autorka przywołuje postać Krestowskiego, Rosjanina, który zafascynowany Orientem, nie kryje swojego rozczarowania tym, co zastaje w Bułgarii.

Krestowski miał słabość do Orientu, ale lubił podziwiać jego urok w niezmąconej czystości. Sporządzony przez niego opis domu i strojów rodziny bogatego bułgarskiego kupca Wyłko Pawurdżijewa stanowi cenny portret etnograficzny zarówno zurbanizowanej Bułgarii z lat siedemdziesiątych XIX wieku, jak i protekcjonalnej afektacji wykształconej rosyjskiej klasy średniej, która znalazła się w samym centrum europejskiej mody na romantyzm:

> Wyszywane obrusy, kapy na tapczanach, niskie ławy są zasadniczą częścią eleganckiego i luksusowego urządzenia domów na sposób wschodni. I jakie to nieprzyjemne dla oka, kiedy obok tych sprzętów widzi się czasem w tym samym pokoju gięte wiedeńskie krzesła, stolik karciany i tym podobne przedmioty przedstawiające ogólnoeuropejską, by tak rzec, cywilizowaną pospolitość. Pasują do tutejszej atmosfery tak jak europejski strój do Bułgara i Bułgarki[16].

Chęć „czystego" i niezmąconego obrazu dawnej Bułgarii w żaden sposób nie przystawała do tego, co działo się w modernizującym się Ruse przełomu wieków. Przed podróżnikami stało doniosłe zadanie: znaleźć nowy język dla tego doświadczenia. Można odnieść wrażenie, że wielu z nich do dziś go nie odnalazło.

15 Idem.

16 Cyt. za M. Todorova, Bałkany wyobrażone, przeł. Magdalena Budzińska i Piotr Szymor, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2008.

Велико Търново

Еретици и исихасти. Духовните търсения в средновековна България

Wielkie Tyrnowo Heretycy i hezychaści

АВТОР: *Анджелика Кошиерадзка* | AUTOR: *Angelika Kosieradzka*

I. Второто българско царство

Велико Търново е един от най-старите български градове, исторически той е третата столица на държавата и символ на независимостта. Поради статута на политическа сила, а също така и културен център на тогавашна България, в Търново се кръстосват различни култури, и то не само средновековни, тъй като тамошните влияния се забелязват в съвременната литература, несвързана с града в чисто топографски смисъл. В града творят автори от книжовната школа, наречена по-късно Търновска. За неин създател се смята патриарх Теодосий, основател на исихасткия манастир в близкото до Търново Килифарево.

Един от неговите ученици, получил образованието си в Света гора – Атон, е Евтимий, който е последният български патриарх на Търново, славещ се предимно със своята интелектуална дейност – той отстранява грешките в тогавашните преводи на литургичните текстове, трансформира езика им по образец на този от времето на Кирил и Методий, провежда реформа в правописа, съставя жития на светци, проповядва многобройни похвални слова. Най-характерната черта в стила на Евтимий, която по-късно става особеност в творчеството на авторите от кръга на Търновската книжовна школа, е езиковата орнаменталистика, изразяваща се в сложни формални манипулации. Към тази орнаменталистика принадлежат между другото изречения със сложен строеж, многобройни синонимни епитети, дълги

паралелни изразни конструкции, множество сравнения, метафори, литературни алюзии, а също така и експресивни изразни форми. От гледна токна на сложния характер на този книжовен език, създаването на текст по такъв начин се определя като *плетеница от думи*.

През 1393 г., след падането на града, чиято защита е предвождана от самия Евтимий, неговото интелектуално наследство е пренесено от учениците на монаха на европейски терен. И така Киприян до 1460 г. изпълнява длъжността митрополит на Москва и цяла Русия, Григорий Цамблак пет години пребивава в Молдавия като пратеник на константинополския партиарх в Киев, а Константин Костенечки след 1410 г. развива активна литературна дейност в Сърбия.

Благодарение на дейността на обучените по образеца на Търновската книжовна школа Евтимови ученици, влиянието на българската култура се разпространява на различни места в Европа.

II. Богомилски мотиви в литературните творби

Търново е столица на съществуващото през 1185-1396 г. Второ българско царство, обхващащо в своите сфери на влияние (освен днешна България) части от територията на Македония, Албания, Гърция, Румъния и Сърбия. Не може да се говори за тогавашната българска литература, без да се акцентира върху влиянието, което на нейното оформяне изиграва богомилството. Това е плебейско, неоманихейско религиозно движение, което взема наименованието си от името на своя митичен създател, произхождащ от нисшето духовенство – поп Богомил. Поради гностичния характер на своите вярвания, богомилите се отнасят резервирано към оставянето след себе си в този материален свят на текстове, съдържащи тълкуването на тяхната вяра. Съгласно основите на дуализма те смятат този свят за нечист. Във връзка с това по-голямата част от богомилските възгледи са известни от полемичните творби на исихастите, критикуващи дейността на сектата, а такива не липсват поради факта, че като непризнаващи властта на църквата, а също така и църквата като институция в земния свят, богомилите бързо стават жертва на преследвания от страна на същата тази църква. Най-известният текст, порицаващ движението, е *Слово против богомилите* от Презвитер Козма. Той съдържа информации относно богомилската космогония, базираща се на убеждението, че све-

тът е бил създаден от по-младия син на Бога – Дявола, наричан Сатанаил. По такъв начин момента на сътворението на света описва и авторът на написаната през X век на славянски език Тайна книга, известна още като *Лъжовно евангелие на Йоан*:

> После запитах: „Господи, преди да беше паднал Сатаната, каква слава имаше той пред твоя отец.“ — „Той имаше, отговори ми, такава слава, че заповядваше на небесните добродетели. Аз пък седях при моя отец. Сатаната беше строител на всички неща и подражател на отеца. Той слизаше от небето в преизподнята и от преизподнята възлизаше до престола на невидимия отец. И като наблюдаваше славата на оня, що движи небесата, намисли да постави своето седалище над облаците и пожела да стане подобен на всевишния. Па като слезе във въздуха, той рече на ангела, що заповядваше на въздуха: „Отвори ми вратите на въздуха!“ И той му отвори вратите на въздуха. После, като се стремеше по-надолу, срещна ангела, що заповядваше на водите, и му рече: „Отвори ми вратите на водите!“ И той му ги отвори. (...) Тогава бог отец се смили над него, даде му спокойствие, нему и на ония, що бяха с него, за да направи каквото пожелае до седем деня. И така сатаната седна на твърдта и заповяда на ангела, който беше над въздуха, и на оня, който беше над водите, и те подигнаха земята [която беше във вода] и тя стана суха.

Развитието на това еретическо движение е свързано с развитието на апокрифната литература. Апокрифите, тоест творби, допълващи съдържанието на Светото писание[1], се появяват заедно с приемането на християнството в България през X век. С течение на времето тези текстове са насилствено присвоени от родното духовенство. По същия начин постъпват и богомилите – те видоизменят византийските апокрифи, тъй като имат нужда от текстове, съдържащи кредото на техните убеждения, а едновременно допълващи каноничния сбор от книги на Новия завет (Старият завет е отхвърлен по принцип). Тези апокрифи се разпространяват от пътуващи по сръбските и руските земи привърженици на ереса и често са наричани български или именно богомилски притчи. Най-често тези текстове са анонимни, макар че авторството се приписва също на духовенството, пророците и авторитетите. По-голямата част от тях на прост език тълкуват вярванията на привържениците на движението. Характерна черта на средновековните апокрифи е също това, че по ясен начин обясняват механизмите

1 Апокриф, Речник на литературните термини под редакцията на Поплавска А., А.Шелага и Котовски К. , Издателство Грег, Краков 2004, стр. 17

на функциониране на небесния порядък – той е описван по достъпен начин, структурализиран въз основа на схемите на живот на Земята и разбираем за всеки вярващ, независимо от социалната група, от която произлиза.

Според богомилите концепцията, че светът е сътворен де факто от бунтовник против Бога, е повод за отхвърляне на всичко, което е материално като проникнато от унищожителното влияние на злия демиург. В същото време спасението, освобождаването изпод неговата власт е възможно единствено чрез отказване от каквито и да било контакти с нечистата материя. Оттук идва отказът на членовете на сектата да притежават материални блага, изборът им на отшелнически начин на живот, пропагандираният от тях краен аскетизъм, отхвърлянето на светите тайнства на брака и кръщението (наричат Йоан Кръстител Антихрист), и на всякакви материални символи на религията.

Един от начините за използване на повествованието, базиращо на богомилските догми, а същевременно и пример за начина на представяне на небесния порядък през Средновековието, е произлизащата от богомилските апокрифи притча *Двубоят между Сатанаил и Архангел Михаил*. Произведението по интересен начин представя образа на Архангел Михаил, а също така и на Бога, които не се колебаят да използват хитрини и да прибягват до лъжи, за да постигнат целта си, която в този случай е изземането от Сатанаил (Дявола/Антихриста) на дрехата, изтъкана от божественост, както и на неговите верни:

> И моля ти се, господи, заради думите, които ще му кажа, да не ми се разсърдиш. Защото господ вижда хитрините на Сатанаил, всички негови ангели треперят от него. Ще подмамя неговия разум: ако не го излъжа, как ще го надвия? На това господ каза: Ти иди, Михаиле мой, при долния мъчител, и ако му речеш лъжа, нека ти бъде тя благословена, за да го оплениш. (...) Аз съм избягал от бога, за да бъда с тебе, а ти готвиш стрели и меч срещу мене. Защото аз видях твоите добри и велики дела и твоето изкуство, и видях небесата, украсени и утвърдени от твоята ръка, пресветлото слънце и сияещия месец, видях и красивите звезди и виещия вятър. Познах твоята сила и заради това дойдох при теб. (...) Антихрист съблече дрехата си, венеца и цялата слава, която беше получил от божиите ангели, даде ги в ръцете на Михаил и му рече: Да не се съблазниш! Тогава Михаил му отговори: Тако ми твоята сила, у мен няма лукавство! (...) И като влезе, пак излезе и видя, че Михаил гледа нагоре към небето и се готви да хвръкне. Рече му: Михаиле, не ми се кълни в моята сила, а се закълни във вишния отец, та да бъда безгрижен. Михаил видя, че

не може да го излъже, та рече: Тако ми твои сили, господарю, и на вишнего отца, у мене няма лукавство[2]!

Анонимният автор на тази, базирана на поетиката на апокриф притча по интересен начин използва главните фигури от богомилската митология, за да покаже по иконоборчески начин също типично богомилския мотив на жестоката борба между владетеля на небесата (Бога) и владетеля на света (Сатанаил).

Богомилството е религиозно движение с експансивен характер, вярващите активно се стараят да привлекат нови привърженици. Наличието на богомилски влияния в културите на други балкански страни може да се обясни с огромната обширност на терените, съставляващи сфера на влияние на Второто българско царство. Тогавашната политическа ситуация (кръстоносните походи, а също така и упадъкът на Първото българско царство) допълнително съдейства за разпространението на докрината на поп Богомил, тъй като принуждава членовете на сектата да мигрират. Влияние на богомилите може да се открие например при босненските патарени, катарите в Южна Франция и албигойците в Северна Италия. Началото на съществуването на Второто българско царство се свързва на свой ред с възвръщането на добрия статус на сектата по земите на тогавашна България.

Манихейски и гностични мотиви със забележимо богомилски произход ще се повтарят във всички моменти от развитието на българската литература. Атанас Далчев е поет, роден през 1904 г. в Солун. Периодът на неговото творчество се отнася към времето между двете световни войни. Най-характерните теми в неговото творчество са изолираността на субекта, самотата, показана с помощта на убедителни образи: затворени пространства, света на материята, потънал в меланхолия и инерция. През 1927 г. излиза от печат едно от най-известните стихотворения на Далчев със заглавие Камък:

Камък

Остаряват хора и дървета;
падат дни, нощи, листа и дъжд;

2 Слово за лъжливия Антихрист, безбожния Сатанаил, как го плени Архангел Михаил, Воевода на всички ангели [w:] Петканова Д., op. cit., http://macedonia.kroraina.com/bg_ap/dp_3.html [dostęp 24.07.2015, 15:00].

неизменен в есента и летото,
камък, ти стоиш все същ!

Нямаш нито жили, нито нерви,
нямаш нашата злочеста плът.
Съвестта и хилядите червеи
никога не те гризат.

Ти не си изпитвал още жаждата
от която почват вси беди:
не грешиш ти никога: не раждаш,
пък и сам си нероден.

Ти си свят. Не затова ли някога
в огнените стари векове
от гранит и мрамор е човекът
ваял свойте богове?

Алена искра, от теб изтръгната,
камък, истината в теб прозрях:
вечно и светò е само мъртвото,
живото живее в грях[3].

Обикновеният на пръв поглед камък става в произведението на Далчев сбор от черти, от които е лишен човешкият живот, а именно независимите от времето, обществените и политически действителности неизменност, постоянство и непреходност. Стихотворението изобилства от гностични мотиви. Една от основните особености на мирогледа на гностиците е убеждението, че човекът е затворник на света. В първата строфа поетът пише за преминаващите дни, а също така и за сменящите се сезони, тоест за времето, в чийто обръч са заседнали хора, неспособни да върнат времето назад или поне да го спрат. Именно времето предизвиква стареенето на всяка материя – било то на хора, било на дървета, довеждa до (споменатите във втората строфа) смърт и разлагане. Гносничната идеология се опира до голяма степен на убедеността за всеприсъстващия упадък на Духа. Атанас Далчев подчертава също въпроса за съвестта, която гризе неморалния човек така, както червеите по-късно неговото мъртво тяло. Според привържениците на гностицизма, злото, смъртта и разлагането съществуват като резултат от първичния

3 Далчев А., Камък, http://liternet.bg/publish7/adalchev/stihove/kamyk.htm, [достъп: 26.06.2015, 18:00].

божествен упадък, гореспоменатото произведение изразява тяхното повсеместно присъствие във всеки етап от екзистенцията, както в нейното психологическо, така и биологическо измерение. Манихейският дуализъм, от който богомилите черпят вдъхновение, обособява две протовоположни сили – душата и материята. Втората е огнище на всяко зло, всичко, появяващо се на земята, която е резултат от дяволския акт на сътворение, по своята същност ще бъде зло. Според Атанас Далчев само камъкът не е греховен, защото е вековен – никога не е раждал и самият той е нероден. В противовес на камъка стоят хората, които раждайки се в света на нечистата материя, имат склонността да постъпват греховно, те разпространяват също това клеймо, раждайки потомство, което ще живее на този проникнат от дяволския елемент свят. Последната строфа на стихотворението съдържа натрупване на срещащите се в по-горните строфи елементи на богомилската мисъл – камъкът не е греховен, понеже е мъртъв, нищо, което е живо, не може никога да живее в чистота поради неизбежната необходимост от непрекъснатия контакт с нечистата материя.

Няколко десетилетия след публикуването на творбата на Далчев, през 1970 г., за първи път е отпечатан известният роман на Емилиян Станев със заглавие *Антихрист*. Върхът в творчеството на големия прозаик съвпада със сложния етап на частично отваряне на системата на българския комунистически режим. Тези години са свързани с влиянието на официалната културна политика, пропагандираща сериозността на паметта (разбирана в широк смисъл – както народна, така и лична), както и с огромната популярност на жанра исторически роман. Станев ситуира сюжета на своето произведение във времето на Второто българско царство. Място на действието е столицата на царството Търново и близките околности. Лайтмотив на композицията е именно богомилската ерес, която се явява идея фикс на автора – две години по-рано излиза неговият роман *Легенда за Сибин, преславския княз*, а девет години по-късно неговото продължение – *Тихик и Назарий*, и двата романа изобилстват от еретически новоманихейски мотиви. В сюжета на Антихрист може да бъде забелязано критично порицание, касаещо както официалната Църква, така и еретическите движения. Станев, следвайки Петър Мутафчиев, смята църквата и ересите за причина за българската пасивност спрямо злото, за търсенето на решения в пасивния аскетизъм и молитвите:

> Ех, защо не е постоянно това въздействие на духа? Защо трае само минути или час и секва като извор при суша? Стои настрана Сатаната, подсмихва се, чака да отмине благодатта, да се измори духът, трепетният възторг да се разнесе като сутрешна роса и тогава да заговори. Измъква се наяве помрачената с помисли памет, рипва измамникът ум, а с тях пръква към самовластие променливата душа. И светът пак става свят на сетивата, където господствува рогатият. „Погледни — казва той — тялото си, виж срамотите си. Нима Адам е имал срамни удове, когато е бил в рая? От кого е създадено то тъй? От мене или от твоя бог? Ако си син на духа, щеше да бъдеш външно друг и като ангелите нямаше да правиш това, което всички животни правят, когато ядат. Гледай колко е красива тая плът, що съм сътворил за наслади, каква сила и гъвкавост крие и не забравяй, че е временно такава. А ти искаш да я направиш мършава, слаба и негодна! Когато се сбабиш, оная от панаира ще отдаде сладката светлина на очите си другиму... Я виж как те гледа твоят брат во Христе Манасий. Наднича през прозорчето, шепне: «Хубав си, брате, хубав!» И очите му лъщят, пълни със сластна влага“[4].

Станев добавя:

> За всяка душа има слова, що я разбуждат и като чукове удрят в нея. Словесен е човекът и му е орисано вечно да дири истинското слово, а словото му е дадено по-свише от сетивата. Но и против това се опълчва мисълта и мъчи ума. Усетих, че душата ми се надига от тия думи на Евтимий — като слънчев луч зад облак блесна страшната истина — моята някогашна радост, великият дар да разбирам божия промисъл към живо и мъртво се е превърнал в жило и отрова и самото слово е обедняло като осланена на есен гора. Ала неверникът Искариот не повярва и на тая истина, понеже в същността си е враг на всичко възвишено — опълчи се и ми шепне: „Що е истина? Художеството и молитвите ли? Или любовта ти към оная, която те доведе тук? Или исихията с лъжата си? Кажи на тоя гражданин от горния Ерусалим да си върви! Кажи му, че владееш над него като Юда над Исус! Той е длъжен да се моли на колене за спасение на душата ти, понеже казано е — загубената овца е по-скъпа на овчаря от стадото. Нека коленичи в сламата негово преподобие!“[5].

Романът на Емилиян Станев е трябвало да склони българите към размисъл над настоящето положение на тяхната духовност, а също така да предизвика дискусия върху историята на държавата. Според автора общество с толкова богато минало

---

4 Idem, Антихрист, http://chitanka.info/text/4962/8 (достъп: 24.07.2015, 17:00).

5 Idem, Антихрист, http://chitanka.info/text/4962/15#textstart [достъп: 24.07.2015, 17:00].

Църквата „Четиридесет мъченици“

(в което влизат както могъществото на Второто българско царство, така и еретически движения, следващи много модерни програми за сплотяване с бедните), би трябвало като че ли в „гените“ си да наследи умението да слага обективна диагноза на собственото обкръжение, както и да прави опити за неговото излекуване.

Търново като център, от чиито околности по цяла тогавашна България, а също така и по земите на околните близки държави, се разпространява богомилското влияние, със сигурност се превръща в символично място на кръстосване на различни култури, мисловни течения и концептуализации. За това свидетелстват различните начини на използване на еретическите мотиви във философските дискурси (теософия, окултизъм, масонство, Нова епоха) или в българската литература през всички епохи. Фактът, че произведенията произхождат от отдалечени един от друг периоди (от Средновековието, през периода между двете световни войни, та чак до съвременността), както и това, че съдържат толкова различни подходи към манихейските догми, свидетелства, че този елемент от българската история е още жив и също така позволява да го квалифицираме като митотворчески.

1. II Państwo bułgarskie

Wielkie Tyrnowo to jedno z najstarszych bułgarskich miast, historycznie trzecia stolica państwa oraz symbol niepodległości. Ze względu na status potęgi politycznej oraz centrum kulturowego ówczesnej Bułgarii to w Tyrnowie skrzyżowały się rozmaite kultury, nie tylko średniowieczne, gdyż tamtejsze wpływy widać także w literaturze współczesnej, nie związanej z miastem stricte topograficznie. W mieście tworzyli autorzy szkoły piśmienniczej, nazwanej potem tyrnowską. Za jej twórcę uważa się Teodozjusza – założyciela hezychastycznego monasteru w podtyrnowskim Kilifarewie. Jednym z jego uczniów był Eutymiusz, wykształcony na Górze Athos ostatni patriarcha Tyrnowa, który wsławił się głównie działalnością intelektualną – wyrugował błędy z ówczesnych przekładów tekstów liturgicznych, zmodyfikował ich język na wzór tego z czasów Cyryla i Metodego, przeprowadził reformę ortograficzną, spisywał żywoty świętych, wygłaszał także liczne mowy pochwalne. Najbardziej charakterystyczną cechą stylu Eutymiusza, która potem stała się właściwością twórczości autorów z kręgu tyrnowskiej szkoły piśmienniczej, jest ornamentalizm językowy, wyrażający się w skomplikowanych formalnie zabiegach. Składają się na nie między innymi rozbudowane składniowo zdania, namnożone synonimiczne epitety, długie paralelne konstrukcje wyrazowe, liczne porównania, metafory, aluzje literackie oraz ekspresyjne środki wyrazu. Ze względu na skomplikowany charakter tego piśmiennictwa, budowanie tekstu w taki sposób określono splataniem słów.

W 1393 roku po upadku miasta, którego obroną dowodził sam Eutymiusz, jego spuścizna intelektualna została przeniesiona przez uczniów mnicha na tereny europejskie.

Wydalenie katarów z Carcassonne w 1209, Grandes Chroniques de France

I tak Cyprian do 1406 roku pełnił funkcję metropolity moskiewskiego oraz całej Rusi, Grzegorz Cambłak przez pięć lat przebywał w Mołdawii jako wysłannik patriarchy Konstantynopola w Kijowie, a Konstantyn Kostenecki po 1410 roku prowadził aktywną działalność literacką w Serbii.

Dzięki działalności, wyszkolonych na wzorcach tyrnowskiej szkoły piśmienniczej, uczniów Eutymiusza wpływy kultury bułgarskiej rozprzestrzeniły się w różnych miejscach w Europie.

II. Motywy bogomilskie w utworach literackich

Tyrnowo było stolicą istniejącego w latach 1185-1396 drugiego państwa bułgarskiego, obejmującego zasięgiem swojej strefy wpływów (oprócz dzisiejszej Bułgarii) częściowo tereny Macedonii, Albanii, Grecji, Rumunii i Serbii. Nie sposób mówić o ówczesnej literaturze bułgarskiej bez zaakcentowania wpływu, jaki na jej kształt wywarło bogomilstwo. Był to plebejski, neomanichejski ruch religijny, który wziął swoją nazwę od imienia jego mitycznego założyciela, pochodzącego z niższego kleru, popa Bogomiła. Ze względu na gnostyczny charakter swoich wierzeń, bogomiłowie z rezerwą podchodzili do pozostawiania po sobie tekstów zawierających wykładnię wiary na materialnym świecie. Zgodnie z założeniami dualizmu uważali go za skażony. W związku z tym większość bogomilskich poglądów jest znana z rozpraw antyheretyckich, krytykujących działalność sekty; tych zaś nie brakowało ze względu na to, iż nie uznający władzy kościelnej oraz Kościoła jako ziemskiej instytucji, bogomiłowie szybko padli ofiarą prześladowań ze strony tego ostatniego. Najsłynniejszym z tekstów potępiających ruch jest *Mowa przeciwko Bogomiłom* Prezbitera Kozmy. Zawiera ona informacje dotyczące kosmogonii bogomilskiej opierającej się na przekonaniu, iż świat stworzony został przez młodszego syna Boga – Szatana, określanego mianem Satanela. W ten sposób moment stworzenia świata opisuje autor, napisanej w X wieku językiem słowiańskim, Tajnej księgi nazywanej też Ewangelią Pseudo-Jana:

> A potem zapytałem: Jaką chwałę miał Szatan u Ojca Twego pierwej niźli upadł? Taką miał chwałę: odparł mi Pan, iż u jego władzy były wszystkie cnoty niebiańskie. Ja siedziałem u boku ojca mego, a szatan był budowniczym wszelkich rzeczy i wszystko czynił na jego wzór i podobieństwo. Z niebiosów zstępował w otchłań i z otchłani wznosił się do tronu niewidzialnego Ojca. I oglądając chwałę tego, który rządził na niebiesiech, umyślił własną siedzibę postawić nad obłokami, gdyż chciał stać się podobnym najwyższemu. Zstą-

> piwszy w powietrzne przestworza, rzekł więc aniołowi, który nimi władał: Otwórz mi powietrzną bramę! i anioł otwarł mu powietrzne przestworza. Poczym podążając w dół, ujrzał anioła wód i rzekł doń: Otwórz mi bramy wód, i anioł mu je otwarł. I zstępował coraz niżej, aż pojawił się nad ziemią. (...) I ulitował się Bóg Ojciec i zesłał pokój jemu i tym, co z nim byli, ażeby przez siedem dni czynił, co zechce. Szatan zatem zasiadł na sklepieniu niebieskim i rozkazał aniołowi powietrznych przestworzy i aniołowi wód, ażeby wydźwignęli ziemię, która pogrążona była w wodzie, i ziemia obeschła[1].

Rozwój tego heretyckiego ruchu wiązał się z rozwojem literatury apokryficznej. Apokryfy, czyli utwory uzupełniające treść Pisma Świętego[2], pojawiły się wraz z przyjęciem przez Bułgarię chrześcijaństwa w X wieku. W miarę upływu czasu teksty te były anektowane przez duchowieństwo rodzime. Podobnie rzecz miała się w przypadku bogomiłów – modyfikowali oni bizantyjskie apokryfy, ponieważ potrzebowali tekstów zawierających wykładnię ich przekonań, a jednocześnie uzupełniających kanoniczny zestaw ksiąg Nowego Testamentu (Stary Testament programowo odrzucali). Apokryfy te były rozpowszechniane przez wędrujących wyznawców herezji na ziemie serbskie i ruskie, często nazywano je baśniami bułgarskimi albo właśnie bogomilskimi. Najczęściej były to teksty anonimowe, choć ich autorstwo przypisywano także duchownym, prorokom i autorytetom. Większość z nich prostym językiem objaśniała wierzenia wyznawców ruchu. Cechą charakterystyczną średniowiecznych apokryfów było także to, że w klarowny sposób wyjaśniały mechanizmy działania porządku niebiańskiego – był on opisywany w sposób przystępny, ustrukturyzowany w oparciu o ziemskie schematy i zrozumiały dla każdego wiernego, niezależne od grupy społecznej, z której się wywodził.

Według bogomiłów założenie, że świat został stworzony de facto przez buntownika przeciwko Bogu jest powodem do odrzucenia wszystkiego, co materialne jako przesiąkniętego niszczycielskim wpływem złego demiurga. Jednoznaczne zbawieniu, wyzwolenie spod jego władzy, było możliwe jedynie poprzez zrezygnowanie z jakichkolwiek kontaktów ze skażoną materią. Stąd pozbywanie się przez członków sekty posiadanych dóbr, wybieranie przez nich pustelniczego życia, propagowanie skrajnej ascezy, odrzuce-

---

1 Tajna księga, [w:] T. Dąbek-Wirgowa, Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 15-16.

2 Apokryf [w:] Słownik Terminów Literackich, pod red. Popławskiej A., Szeląga P. i Kotowskiego K., Wydawnictwo Greg, Kraków 2004, s. 17.

nie sakramentów małżeństwa i chrztu (Jan Chrzciciel bywał nazywany Antychrystem), czy wszelkich materialnych symboli religijnych.

Jednym ze sposobów wykorzystania narracji bazującej na bogomilskich dogmatach, a także przykładem sposobu przedstawiania w średniowieczu porządku pozaziemskiego jest wywodząca się z apokryfów bogomilskich opowieść Zapasy Satanaela z Archaniołem Michałem. Utwór w ciekawy sposób przedstawia postacie Michała Archanioła oraz Boga, którzy nie wahają się używać podstępów czy też uciekać się do kłamstwa, aby osiągnąć cel, którym w tym przypadku jest odebranie Satanaelowi (Szatanowi/Antychrystowi) szaty utkanej z boskości oraz poddanych:

> Panie, nie zsyłaj na mnie gniewu swego, gdy zstąpiwszy do Antychrysta zwodzić go będę kłamliwymi słowy. Przecież wiesz, o Panie, że Satanael podstępny jest i chytry i naczelnicy hufców anielskich drżą z bojaźni przed złem, które sieje. Jeżeli go więc nie okłamię, nie zdołam odjąć mu szat jaśniejących boską światłością. I rzekł mu na to Pan: Błogosławione niech będą kłamliwe słowa twoje, byłeś go zniewolił. (...) Widząc to rzekł Archanioł: Przybywam na ziemię, aby z wami pozostać, a wy gotujecie strzały. Czy nie pomnisz, Antychryście, co mówi Pan: abyśmy w prawości żyli i w bojaźni. I wyrzekłszy owe słowa kłamstwa, niby to chwaląc go, mówił: (...) Ja zaś jako i ty uciekłem od Boga, ażeby tobie służyć, widząc, iż przecudnie zdobne są twe niebiosa, a słońce, księżyc, gwiazdy i wiatr, i wszystko piękniejsze jest w królestwie twoim niźli u Ojca najwyższego. (...) Zrzucił tedy z siebie chytry Antychryst szatę utkaną z boskości i całą piękność anielską. I razem z boskim wieńcem i berłem składając w ręce Archanioła Michała wszystkie oznaki chwały anielskiej, które ukradł był Chrystusowi z nieba, rzekł doń: Lękam się, abyś mnie nie zwiódł, na co Archanioł odparł: Nie lękaj się, o panie, klnę się na całą moc twoją, że nie ma we mnie chytrości. (...) Antychryst wszedł do jeziora, lecz gdy ujrzał, ze Archanioł spoziera ku niebu i zamierza odfrunąć, zawołał: O Michale, nie klnij się na moją siłę, lecz na Ojca najwyższego, a wtedy nie będę się trwożył. I widząc, iż nie zdoła go zwieść kłamliwym słowem, rzekł Archanioł: O panie, klnę się na siłę twoją i Ojca najwyższego, że nie ma we mnie zła ani kłamstwa[3].

Anonimowy autor tej, opartej na poetyce apokryfu, opowieści w interesujący sposób wykorzystał główne postaci mitologii bogomilskiej, aby w obrazoburczy sposób pokazać, również typowo bogomilski, motyw bezwzględnej walki władcy niebios (Boga) z władcą świata (Satanaelem).

---

3 Zapasy Satanaela z Archaniołem Michałem, [w:] Dąbek-Wirgowa T., op. cit., s. 23-24, 26.

Bogomilstwo było ruchem religijnym o ekspansywnym charakterze, wyznawcy aktywnie zabiegali o pozyskiwanie nowych wiernych. Obecność wpływów bogomilskich w kulturach innych państw bałkańskich można wytłumaczyć samą rozległością obszaru stanowiącego strefę wpływów drugiego państwa bułgarskiego. Ówczesna sytuacja polityczna (wyprawy krzyżowe oraz upadek pierwszego państwa bułgarskiego) dodatkowo przyczyniła się do rozprzestrzeniania doktryny popa Bogomiła, gdyż zmusiła członków sekty do migrowania. Wpływów bogomilskich można doszukiwać się między innymi u bośniackich paterenów, południowofrancuskich katarów i północnowłoskich albigensów. Początki istnienia drugiego państwa bułgarskiego wiążą się z kolei z ponownym polepszeniem statusu sekty na ziemiach ówczesnej Bułgarii.

Wątki manichejskie i gnostyckie o zauważalnym rodowodzie bogomilskim będą powracać we wszystkich momentach rozwoju literatury bułgarskiej. Atanas Dałczew to poeta urodzony w 1904 roku w Salonikach. Okres jego twórczości przypada na czas dwudziestolecia międzywojennego. Najbardziej charakterystycznymi motywami w jego twórczości są izolacja podmiotu, samotność, ukazana za pomocą sugestywnych obrazów: zamkniętych przestrzeni, świata materii pogrążonego w melancholii i inercji. W 1927 roku opublikowany został jeden z najsłynniejszych wierszy Dałczewa pod tytułem *Камък*.

Kamień

Wszystko starzeje się, ludzie i drzewa,
lecą dni, noce, liści pokolenia
i tylko ty czy jesień to, czy lato,
stoisz niezmienny, zawsze trwasz, kamieniu.

Nie masz serdecznych żył i nerwów nie masz,
przed tobą nędze naszej płci zakryte.
Cóż ci sumienie? I mrowie robaków
nie toczy twego ciała pracowite.

Skąd możesz wiedzieć, co to jest pragnienie,
czy wiesz, co znaczą żądzy szpony?
nie grzeszysz nigdy i nigdy nie rodzisz,
bo i ty sam nie jesteś urodzony.

Ty jesteś święty. Czyż to nie dlatego
w wiekach ogniowych, gdzieś u czasu progu
człowiek z marmuru wykuł i z granitu
wydobył kształty pierwszych swoich bogów?

W iskrze czerwonej z ciebie wykrzesanej
tę zobaczyłem prawdę i pociechę:
święte być może zawsze to, co martwe,
tylko, co żywe, żyje w grzechu[4].

Na pozór prozaiczny kamień stał się w utworze Dałczewa zbiorem cech, których pozbawione jest życie ludzkie, a mianowicie, niezależnych od czasu, pogody, realiów społecznych i politycznych, niezmienności, stałości, czy nieprzemijalności. Wiersz ten obfituje w wątki gnostyckie. Jedną z podstawowych cech światopoglądu gnostyków jest przekonanie o uwięzieniu człowieka w świecie. W pierwszej strofie poeta pisze o przemijających dniach oraz zmieniających się porach roku, ogólnie rzecz biorąc, o czasie, w którego kręgu tkwią ludzie niezdolni do odwrócenia jego biegu lub choćby zatrzymania go. To czas wywołuje starzenie się wszelkiej materii – czy to ludzi, czy to drzew, doprowadza do (wspomnianych w drugiej zwrotce) śmierci oraz rozkładu. Ideologia gnostycka opiera się w dużej mierze na przeświadczeniu o wszechobecnym upadku Ducha. Dałczew akcentuje także kwestię sumienia, które gryzie zdeprawowanego człowieka tak, jak robaki jego późniejsze martwe ciało. Według wyznawców gnostycyzmu zło, śmierć i rozpad zaistniały w wyniku pierwotnego boskiego upadku, powyższy utwór wyraża ich wszechobecność na każdym etapie egzystencji, zarówno w jej psychologicznym, jak i biologicznym wymiarze. Dualizm manichejski, którym inspirowali się bogomiłowie wyodrębniał dwie przeciwstawne siły: duszę oraz materię. Ta ostatnia miała być siedliskiem wszelkiego zła, wszystko, co pojawi się na ziemi, która jest wynikiem szatańskiego aktu kreacji, z założenia również będzie złe. Według Atanasa Dałczewa wyłącznie kamień nie grzeszy, ponieważ jest przedwieczny – nigdy nie urodził, sam też jest nienarodzony. W opozycji do niego stoją ludzie, którzy, rodząc się w świecie skażonym materią, zostali predysponowani do popełniania grzechów, rozprzestrzeniają także to piętno, rodząc, a więc powołując potomstwo na ten przesiąknięty diabelskim pierwiastkiem świat. Ostatnia zwrotka wiersza jest kumulacją zawartych w powyższych strofach elementów myśli bogomilskiej – kamień nie grzeszy, ponieważ jest martwy, nic, co żywe, nigdy nie będzie żyło w czystości ze względu na konieczność ustawicznego kontaktu ze skażoną materią.

4 Dałczew A., Kamień, tłum. Kamieńska A. [w:] Dałczew A., Poezje, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981, s. 41.

Kilka dekad po ukazaniu się utworu Dałczewa, w 1970 roku po raz pierwszy zostaje opublikowana słynna powieść Emiliana Stanewa pod tytułem *Antychryst*. Punkt szczytowy twórczości wielkiego prozaika przypada na skomplikowany etap bułgarskiego komunizmu poodwilżowego. Lata te związane są z wpływami oficjalnej polityki kulturalnej propagującej powagę pamięci (szeroko pojmowanej – zarówno narodowej, jak i osobistej) oraz ogromną popularnością gatunku, jakim jest powieść historyczna. Stanew osadza fabułę swojego dzieła w średniowiecznych czasach drugiego państwa bułgarskiego. Miejscem akcji jest stolica państwa, Tyrnowo, oraz jej okolice. Przewodnim motywem kompozycyjnym jest właśnie herezja bogomilska, która wydaje się idée fixe autora: dwa lata wcześniej ukazała się jego powieść *Legenda o księciu presławskim Sybinie*, dziewięć lat później jej kontynuacja *Tichik i Nazariusz*, obie bogate w heretyckie wątki neomanichejskie. W toku fabuły *Antychrysta* można zauważyć krytyczny osąd dotyczący zarówno oficjalnej Cerkwi, jak i ruchów heretyckich. Stanew, za Petyrem Mutafczijewem, uzna je za przyczynę bułgarskiej bierności wobec zła, doszukiwania się rozwiązań w pasywnej ascezie i modłach:

> Ech, czemuż nie trwa wiecznie to zbawcze działanie ducha? Dlaczego trwa tak krótko, zaledwie kilka chwil lub godzinę, po czym wysycha jak źródło w czasie suszy? Szatan przygląda się z boku, drwi sobie, wyczekuje, aż łaska boża opuści człowieka, aż duch się zmęczy, aż najwyższe uniesienie zniknie jak poranna rosa i wtedy on dochodzi do głosu. Zamroczona złymi myślami pamięć wydostaje się na jaw, ożywa zdradliwy rozum, a w ślad za nim zmienna dusza zmierza do samowładztwa. I świat znów staje się światem zmysłów, w którym rządzi nieczysty. „Spójrz – mówi szatan – na swoje ciało, zobacz wstydliwe przyrodzenia. Czy Adam miał wstydliwe członki będąc w raju? Gdybyś był synem ducha, wyglądałbyś inaczej i jak aniołowie nie czyniłbyś tego, co czynią wszystkie zwierzęta po jedzeniu. Kto takim cię stworzył? Ja czy twój Bóg? Spójrz, jakie piękne jest ciało, które stworzyłem dla rozkoszy, jaką siłę i giętkość w sobie kryje, i nie zapominaj, że jest takie do czasu tylko. A ty chcesz uczynić je wychudłym, słabym, niegodnym! Kiedy pomarszczy się i zwiędnie, kobieta, którą spotkałeś na odpuście, pośle błogi blask swoich oczu innemu... Przyjrzyj się tylko, jak patrzy na ciebie twój brat w Chrystusie, Manasjasz. Zagląda ukradkiem przez okienko i szepce: «Piękny jesteś, bracie, bardzo piękny!» A oczy mu błyszczą, robią się wilgotne z lubieżności”[5].

5 Stanew E., Antychryst, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1979, s. 104-105.

Stanew dodaje:

> Każda dusza ma dla siebie takie słowa, które budzą ją ze snu i uderzają w nią jak młoty. Człowiek żyje poprzez słowo i od wieków pisane mu jest szukać słowa prawdy, a dane słowo jest czymś więcej niż zmysły. Ale i temu myśl się sprzeciwia i zadręcza umysł. Poczułem, że dusza została natchniona słowami Eutymiusza – jak promień słońca zza chmury wyjrzała straszna prawda – mija dawna radość, wielki dar pojmowania opatrzności bożej we wszystkim, co żywe i martwe, przemienił się w żądło i truciznę, a samo słowo zwiędło jak ścięty szronem jesienny las. Ale niedowiarek Iskariota nie zaufał i tej prawdzie, albowiem w swej istocie jest wrogiem wszystkiego, co podniosłe – sprzeciwił się i podszepnął mi: „Co to jest prawda? Czy jest nią sztuka i modlitwa? A może miłość do tej, która zaprowadziła cię aż tutaj? Może hezychazm ze swym kłamstwem? Powiedz temu mieszkańcowi najwyższego Jeruzalem, by sobie poszedł! Powiedz mu, że masz nad nim władzę równą władzy Judasza nad Chrystusem! Jego powinnością jest modlić się na kolanach o zbawienie twej duszy, albowiem powiedziane jest – jedna zagubiona owieczka droższa winna być pasterzowi niźli całe stado. Niech uklęknie jego wielebność na słomie!”[6].

Powieść Stanewa miała skłaniać Bułgarów do refleksji nad obecnym stanem ich duchowości oraz sprowokować dyskusje nad historią państwa. Według autora społeczeństwo o tak bogatej przeszłości (na którą złożyły się miedzy innymi potęga drugiego państwa bułgarskiego oraz ruchy heretyckie kierujące się bardzo nowoczesnymi programami konsolidacji z nędzarzami) powinno niejako „w genach” otrzymać umiejętność dokonywania obiektywnej diagnozy swojego otoczenia oraz prób jego naprawy.

Tyrnowo jako centrum, z okolic którego na całą ówczesną Bułgarię oraz ziemie pobliskich państw rozprzestrzeniły się wpływy bogomilskie, z pewnością stało się symbolicznym miejscem skrzyżowania rozmaitych kultur, prądów myślowych, czy konceptualizacji. Świadczą o tym chociażby rozmaite sposoby wykorzystania wątków heretyckich w dyskursach filozoficznych (teozofia, okultyzm, masoneria, New Age) lub literaturze bułgarskiej na przestrzeni wszystkich epok. To, że utwory pochodzą z odległych od siebie okresów (od średniowiecza, przez międzywojnie, po współczesność), a także to, że zawierają tak odmienne podejścia do manichejskich dogmatów, świadczy o żywotności tego elementu historii bułgarskiej oraz pozwala zakwalifikować go jako mitotwórczy.

6 Idem, Antychryst, s. 168-169.

Мултикултурният Пловдив

на границата между XIX и XX век в литературата и изобразителното изкуство

Wielokulturowy Płowdiw

na przełomie XIX/XX w. w literaturze i malarstwie

АВТОР: *Роберт Рубай* | AUTOR: *Robert Rubaj*

Един от градовете, в които намира отзвук колоритната и сложна история на България, е Пловдив. Ехото от мултикултурния и многоетнически характер на града до днес отеква в запазената архитектура, както и в многобройните литературни текстове. Множеството имена на града, използвани през различните исторически периоди, дава представа за културната мозайка на Пловдив. Когато през 342 г. сл. Хр. Пловдив е завладян от Филип II Македонски, той носи името на своя завоевател – Филипополис. През следващите столетия наименованията на града представляват разновидности на това име. В старобългарските източници се срещат вариантите Пъпълдин, Пълдин и Плъдин, от които произлиза днешното име Пловдив. От гръцкото название Филипополис произлиза също турското име Филибе, което е употребявано по време на османското господство в България. Точно това наименование използва през 60-те години на XX век Любен Каравелов, един от писателите и дейците на Българското възраждане:

> Филибе или Пловдив, както го наричат обикновено българите, е един от най-замечателните градове в Европейска Турция... . Пловдив е изграден на три доволно високи бърда, които носят название тепета. Освен тия три бърда, близо до града стърчат още три и на едно от тях се намират градският час и два железни топа, из

които пушкат само през Рамазана. Последните три бърда са скалисти. Градът е твърде живописен, но вие сте длъжни да гледате и на него така също, както би гледали на всичките други азиатски градове (даже и на Цариград) - отдалеч. Когато гледате на турските градове отдалеч, то те ви се чинят великолепни и живописни, но щом влезете в тях, то пред вас се изправят полусъборени къщи, кални улици, вонещи блата, отчаяна нечистота, мързеливи и крастави кучета и сънливи физиономии[6].

Каравелов забелязва тогавашната двойственост на града, който изглежда по един начин от разстояние, а е съвсем различен отблизо. Специфичността на града е определена тук като азиатска, а Пловдив оприличаван на Цариград. В цитираните по-горе дневници на Каравелов виждаме град, който притежава изцяло ориентален характер. Към края на XIX век обаче този образ започва значително да се променя, а самият Пловдив става важен център на българската социално-икономическа модернизация и бива признат за най-космополитния български град. Тази слава до голяма степен дължи на зараждащата се средна класа, на предприемачите и занаятчиите, които благодарение на своята икономическа стабилност могат да подкрепят еманципиращите действия на самите българи. Колкото по-близо до XX век, толкова повече Пловдив се българизира, без да губи мултикултурния си характер. Българското се проявява в градското пространството, на улицата. Вижда се във витрините на магазините и фирмените надписи на занаятчийниците, чиито названия започват да се появяват на български език и не са, както до този момент, изписани на гръцки или турски. Също уличните реклами от това време имат характера на политически манифест. През XIX век Пловдив е силно погърчен град, а доминацията на гърците е свързана преди всичко с икономическата област и с заемането на важни градски постове, защото гърците са назначавани на най-важните постове в църковната структура, даващи власт и престиж (едва през 1870 е създадена Българската автономна църква). Затова първоначално, в периода, когато българите са маргинализирани като езикова и културна общност, дори дребни действия са от значение.

Една от инициативите е откриването на българска книжарница, която е рекламирана в списания и обяви с акцент върху прилагателното „българска", което

6 Любен Каравелов, Събрани съчинения. В 12 т. Т. 4. Стихотворения, драми, мемоари. Подб. и ред. Д. Леков. София, 1984.

придава еманципиращо звучене. Поместването на прилагателното „български“ в пловдивските реклами, фирмени надписи и обяви през последните десетилетия на XIX век е доста последователно. Когато след години старания през 1870 г. е създадена независима Българска екзархия, в магазините и списанията се появяват литографии на Кирил и Методий, както и портрети на първия български екзарх – Антим I. За въвеждане на българщината в публичното пространство извършителите на този вид дейности често са наказвани. Когато през 60-те години на XIX век Христо Данов използва в един документ българското име Пловдив, написано на кирилица, той бива порицан от пловдивските гърци, които смятат, че е длъжен да използва гръцкия език и името Филипополис. През 70-те години на XIX век все още официалното поместване на наименованието Пловдив в писмените документи е наказвано.

В историята на Пловдив краят на XIX и началото на XX век е период, който намира значителен отзвук в литературните текстове и в изобразителното изкуство. Писателите и художниците от XX век с желание се връщат към този бурен период от миналото, превръщайки Пловдив във фон на описваните от себе си събития и истории. Един от факторите, който има влияние върху това, е етническото, религиозното и културно разнообразие на града. Българският, гръцкият и еврейският квартал, голямата арменска колония (която именно в Пловдив има своето седалище, културни и религиозни институции), както и турският квартал дават благодатни и вдъхновяващи теми за художествени интерпретации.

Колкото по-близо до XX век, толкова повече описванията от Каравелов ориентален Пловдив става все по-европейски. Към античната история на града, към следите от турското робство, както и силното гръцко присъствие в Пловдив, се присъединява нова голяма тема – Европа. Тя е свързана с Освобождението на България и отварянето на младата интелигенция, а също и буржоазия към Запада. След почти петвековно турско господство българите избират като образец европейската ориентация, дефинирайки нов етап в своята история, базиращ на тази общност. След дългия период на османско господство вдъхновенията от Запада се превръщат във важен елемент от културно-икономическия растеж на града. Особено важна роля изиграват международните пловдивски панаири, които се организират в този град от 1882 г. до днес и които през всичките години на своето съществуване

притеглят към Пловдив чужденци. По този начин чужденците могат да се запознаят с културите на различните общности на града , а местните жители могат да общуват с гражданите от Западна Европа, Америка или Азия, да се запознаят с техническите новости, като например електрическата крушка или кинематографа, и да ги присадят на родна почва. Пловдивските панаири от началото на XX век са увековечени в една от картините на българския художник Цанко Лавренов, която се причислява към течението наивизъм или примитивизъм, прилаган като съзнателна художествена стратегия. В нея Лавренов изобразява представители на различни култури: мъже с фесове, танцуващи хора с балкански носии, военни и посетители на панаира със западни облекла от XIX в. В картината художникът помества също цирк, допълнителен символ на многообразието и номадството.

Едни от най-интересните и имащи историческо значение образи на Пловдив от XIX в. присъства в романа на Лиляна Михайлова *Корабът*. Главните герои на това произведение са българско семейство, представители на раждащото се тогава градско население, забогатяло от търговия и имащо относително добри отношения с турските власти. Главният герой, търговец на злато, натрупал своето богатство по неясен и непочтен начин, е Героглу. Окончанието -оглу в неговата фамилия е турско, а коренът произхожда от славянското Геро или Георги. Семейството на Героглу живее в квартала Джамбаз, разстилащ се на едно от трите възвишения, на които е разположен градът:

> Вече трети ден се бавеха... Какво ставаше в тоя свят, господи? Какво ставаше във Филибе? Кирия Мелани отново погледна навън. Беше неделя, друг път по това време файтоните бързаха за хладните дермендерелийски лозя, над каприте се полюшваха дантелени чадърчета, мяркаха се празнични фесове с разпилени от друсането ресни. А сега, в топлата сутрин, предвестник на безветрен хубав ден, Пловдив като че ли продължаваше да спи, сякаш нощта още не беше свършила. Само от време на време през площада минаваше заптие или профучаваше файтон със спуснати до долу гюруци. Но оня файтон, който тя очакваше, все не идеше.

Лиляна Михайлова използва турското име на града, показва не само неговата сложна биография, но и на героите чрез мрежа от собствени имена, и преди всичко чрез многобройни препратки и цитати от гръцки, турски и български. Главната героиня в романа носи славянското име Малина, но след омъжването си за заможния пловдивски гражданин Героглу, тя се погърчва като знак за нейния обществен

аванс, и сменя името си на гръцкото Мелания. Кирия Мелания, тоест госпожа Мелания – така я наричат слугинята и всички наоколо. В романа постоянно се появяват символи на ислямската религия (празнични фесове), както и наименования на турски учреждения и институции: заптие (турски полицай) или конак (седалище на турската администрация и полиция). Времето, представено в творбата, е моментът преди избухването на Априлското въстание през 1876 г. Напрежението в града, свързано с вълната от конфликти и антитурска дейност на българите, илюстрира поредният цитат, който описва една от екзекуциите:

> Една събота тя се връщаше от Чифте баня. Току що беше преминал дъжд, улицата миришеше на топъл камък и под акациите се белееха кръгове от съборени цветчета. Иззад стъклата на дюкяните скришом я опипваха погледи, тя вървеше бавно, с влажна коса и опъната кожа, усещаше се чиста и срамно млада. Изведнъж откъм Житния пазар задумка тъпан, чуха се викове. Тя видя гредите отдалече и най-напред помисли, че са вдигнати за навес. Край нея се блъскаха турчета, поглеждаха я за миг и я заобикаляха, смутени от скъпата й дреха. Колкото повече отиваше нататък, толкова по-гъста се трупаше навалицата. До рамото й тежко се притискаше ниска кадъна, забулила хубост или стара грозота под гънките на зеленото си фередже.
> – Какво става ? – наведе се кирия Мелани. Лъхна я сладникавата миризма на къна.
> Туркинята не отговори, в тясната цепка на плата очите й горяха и не можеше да се разбере жестокост ли има в тях или скръб. Отнякъде духна вятър, въжетата по гредите се завъртяха и обърнаха към лицето на кирия Мелани черните кръгове на приготвените примки.
> Тогава тя не можа да изкрещи. Не й достигна дъх. Викът се пръсна вътре в нея и сигурно до края на живота щеше да се носи из кръвта като малки тъмни капчици, които, минеха ли през сърцето й, отново и отново щяха да й причиняват страдание.
> По стръмната улица към къщи тя се изкачи с болните крачки на стара жена. Затвори се в стаята и веднага се преоблече, защото тия дрехи й се струваха завинаги пропити със смъртната миризма на къна.

По-нататък авторката описва трескавата реакция на Мелания:

> Героглу се върна късно... Тя искаше да му разкаже за бесилките на Житния пазар, които най-напред беше помислила за греди на навес, да го попита какво е онова зарево над планината, какво става в тоя голям и объркан свят...

Описваните събития се фокусират върху Априлското въстание, а сиянието, за което става дума във фрагмента, е вероятно пожарът от 1876 г., който според

намеренията на българските революционери, трябва да предизвика паника сред жителите.

Различни от образите на Пловдив на Лиляна Михайлова са тези от романа на Анжел Вагенщайн (роден през 1911 г.) *Далеч от Толедо (Аврам Къркача)*. Авторът представя един носталгичен, изпълнен с хумор и ирония разказ за съдбата на мултикултурния Пловдив и живеещите в него общности – българска, гръцка, арменска, турска, циганска, сефарадска. Вагенщайн черпи вдъхновение от времето на своето детство, съвпадащо с годините между двете световни войни в Пловдив и преплитащо се с образите на съвременния град. Чувствителността към многообразието и преплетените образи на жителите на града са видими в акцентирането на отделните части. Вагенщайн описва махалата Орта Мезар (средните гробища) като по този начин препраща към историята на сефарадските евреи, преселили се в България през XVI век след прогонването им от Испания и Португалия през 1492, и по-късно през 1501 г:

> Така се обяснява и в никакъв случай не трябва да буди недоумение фактът, че пловдивската махала Орта Мезар или Средни Гробища, която въпреки мрачното си име е необикновено и може да се каже дори лекомислено жизнелюбива, гъмжи от фамилии като Толедо, Севиля, Кордова, Бехар и Каталан. Но и в това няма нищо ново, защото по други места пък се срещат фамилии от рода на Франсез, Дойч, Швайцер, Холендер, Берлинер или Москович. Те подсказват, че носителите им са братя по кръв и вяра на разните му там балкански Толедо или Севиля, но от друга част на Европа, където евреите по същите времена и при сходни обстоятелства са били принудени да си плюят на петите, като и в този случай са останали верни на паметта за някогашните си родни места.

След кратко обяснение на присъствието на сефарадите в града, Вагенщайн повежда читателя през смесица от повече или по-малко формални пространства на съприкосновение на различните култури в тогавашния Пловдив. Той описва пъстротата на кръчмите, намиращи се на булевард „Цар Освободител“ (днес „Александър Батенберг”), както и чувството за локална принадлежност на коренните жители, които се идентифицират не толкова с града, колкото с негов фрагмент – квартал, а дори улица:

> Мечтите на баба ми не отиваха по-далеч от махалата, по-точно – по-далеч от пресечката на нашата улица с булевард Цар Освободител, водещ към гарата и наричан за

> удобство просто Булеварда, тъй като друг в махалата нямаше и където беше обущарската барачка на стария турчин Исмет.

И по нататък:

> Да изясним, че мастиката беше предимно турско и еврейско питие, докато българският етнос се ориентираше към червеното вино, а арменското и циганското малцинство пиеше каквото падне. Употребявам понятието „малцинство" доста условно и в разрез с Конституцията, защото всички пъстри съставки на квартала Средни Гробища, взети поотделно, включително българите, представляваха малцинства, които се превръщаха в едно единно и могъщо народно мнозинство събота вечер в кръчмата срещу старата турска баня. Изключвам албанците, които се придържаха по-строго към традициите на исляма и аз лично не помня пияни албанци из квартала.

Кръчмата е неформално пространство, в което много по-лесно се създават междукултурни отношения. Турската дума комшулук, използвана също от българите, (буквално означаваща вратичка между съседски огради) добре описва разликата в общуването между българите и турците на съседско, неофициално ниво. То е съвсем различно от общуването на ниво институция или учреждение, където е налице отношението господар-подчинен. Кръчмите, където на масата се срещат представители на общо взето антагонистични светове, не само българи и турци, преустановява този учрежденски порядък и позволява на всекиго да стане *homo ludens*.

Поредното място олицетворение на мултикултурния дух на града е сградата, която по настоящем се ползва като творческа база на Съюза на българските писатели – Ламартиновата къща (известна още като Къща „Ламартин"). Тя се намира в края на Стария град на споменатото от Лиляна Михайлова Джамбаз тепе. В тази, построена във възрожденски стил къща, известният френски поет и политик Алфонс дьо Ламартин прекарва няколко дни по време на своето завръщане от Ориента. Анжел Вагенщайн помества образа на сградата в своя роман:

> Ще вечеряме недалеч от Ламартиновата къща, в ресторанта, респектиращ със сдържания си лукс, кристала, добрия порцелан. Казват, че е съграден върху останките от дервишки манастир, пристроен към още по-древни римски руини. Може би е така, а би могло да е и добра имитация, приумица на местните архитекти, не знам.

Спомените на Вагенщайн отпреди войната се преплитат с образите на съвременния Пловдив, който също присъства в произведението:

Къщата на Георги Мавриди (известна днес като Ламартиновата къща-музей), се намира на ул.Княз Церетелев 19.
Къщата е построена през 1829 г.

> Да, няма го кварталът, населен с най-простодушните и най-толерантните хора от едно отминало време, с едно арменско девойче, което първо и трепетно докосна любовните струни на душата ми, с един стар византийски хронист, който се опитваше да фиксира върху фотографската плака ветровете на времето, и с една прелестна турска вдовица по име Зюлфие (...).
>
> Отшумяха дните, но не и споменът за легендата на Орта Мезар, за четиримата верни другари в ракията и белота, но смъртни съперници в любовта – кварталния рабин хариби Менаше Леви, православния ни поп отец Исай, ислямския молла Ибрахим Ходжа и дядо ми Аврам Ел Борачон Къркача. И техният свят рухна, и още как, но те бяха великолепни, тези четиримата!

Посредством съвременното времево пространство авторът с носталгия установява, че мултикултурният Пловдив е вече минало, що се касае до колоритните биографии на неговите жители. Но многоликият Пловдив продължава да присъства в архитектурата, литературата и изобразителното изкуство. В своя роман Анжел Вагенщайн подробно скицира топографията на квартала Орта Мезар, давайки на бъдещите туристи карта, която може да послужи при осъществяването на едно интересно пътуване по следите на мултикултурния Пловдив. През 2019 г. Пловдив ще бъде Европейска столица на културата и със сигурност ще се намерят много посетители, които ще поискат да открият за себе си този необикновен град. Споменатата оригинална литературна карта може да бъде вдъхновяващо предложение за туристите, възможен маршрут по следите на колоритната история на града, който се намира на културен кръстопът между Изтока и Запада.

Jednym z miast, w których odbija się barwna i złożona historia Bułgarii jest Płowdiw. Echa wielokulturowego i wieloetnicznego charakteru miasta do dziś widoczne są w zachowanej architekturze, jak w i licznych tekstach kultury. Już ilość nazw miasta używanych w poszczególnych okresach historycznych ukazuje mozaikę kulturową Płowdiwu. Kiedy w 342 roku n.e. Płowdiw został podbity przez Filipa II Macedońskiego, nosił imię władcy – Filipopolis. W ciągu kolejnych stuleci nazwa miasta była wywodzona od wariantów tego imienia. W źródłach starobułgarskich spotykane były warianty *Пъпълдин*, *Пълдин* і *Плъдин*, od których pochodzi obecna nazwa Płowdiw. Od greckiej nazwy Filipopolis pochodzi także turecka nazwa Filibe, którą posługiwano się w okresie panowania osmańskiego w Bułgarii. Tę właśnie nazwę w latach 60. XX wieku przywołał Luben Karawełow, jeden z pisarzy, a zarazem działaczy odrodzenia narodowego w Bułgarii:

> Filibe lub Płowdiw, jak mówią na niego zazwyczaj Bułгarzy, jest jednym z najznakomitszych miast w Europejskiej Turcji... Płowdiw jest zbudowany na trzech wzgórzach o tej samej wysokości nazwanych „тепета"(tepeta). Oprócz tych trzech wzgórz, niedaleko miasta rozpościerają się jeszcze trzy, a na jednym z nich znajduje się zegar miejski i dwie żelazne armaty, strzelające tylko w okresie Ramadanu. Ostatnie trzy wzniesienia są skaliste. Miasto jest także niesamowicie związane ze sztuką, ale Wy jesteście zobowiązani spojrzeć na nie tak samo, jak patrzyliście na inne miasta orientalne (nawet jak na Istambuł) – z daleka... Kiedy patrzycie na miasta tureckie z daleka, to robią na was wrażenie wspaniałych i artystycznych, ale kiedy do nich wchodzicie, ukażą się przed wami podniszczone domy, błotne ulice, cuchnące bagna, wszechobecne nieczystości, czy brudne i parszywe psiska oraz zaspane twarze[1].

Karawełow zauważył ówczesną dwoistość miasta, odmiennego z perspektywy oddalenia, a zupełnie innego z bliska. Specyfika miasta jest tutaj określona jako azjatycka, a Płowdiw przyrównany do Carogrodu. W cytowanych wyżej pamiętnikach Karawełowa oglądamy miejsce, które posiada całkowicie orientalny charakter. Jednak już pod koniec XIX wieku ten obraz zacznie się zmieniać, a sam Płowdiw stanie się ważnym ośrodkiem bułgarskiej modernizacji społeczno- ekonomicznej i będzie uznawany za najbardziej kosmopolityczne miasto bułgarskiej. Tę sławę w dużej mierze zawdzięczać będzie rodzącej się klasie średniej, przedsiębiorcom i rzemieślnikom, którzy dzięki stabil-

1 Przeł. Robert Rubaj

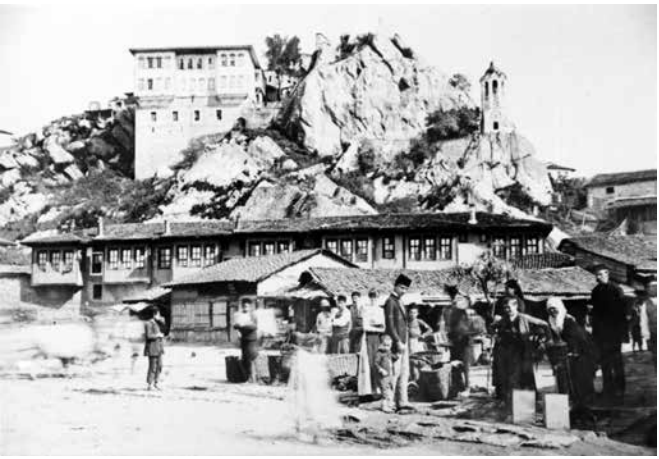

Zdjęcie: http://www.wikiwand.com/bg

ności ekonomicznej będą mogli wspierać działania emancypacji samych Bułgarów. Im bliżej XX wieku, tym bardziej Płowdiw coraz wyraźniej się bułgaryzuje, nie tracąc jednocześnie wielokulturowego charakteru. Bułgarskość miasta przejawia się w przestrzeni miejskiej, na ulicach. Widać to w witrynach sklepów i szyldach cechów rzemieślniczych, których nazwy zaczynają pojawiać się w języku bułgarskim i nie są, jak dotąd, pisane po grecku czy turecku. Także reklamy uliczne w tym czasie mają funkcję manifestu politycznego. Płowdiw w XIX wieku był miastem silnie zgrecyzowanym, a dominacja Greków związana była zwłaszcza z obszarem ekonomicznym i w obsadzaniu ważnych stanowisk w mieście, bo Grecy (dopiero w 1870 powstaje niezależny kościół bułgarski) obsadzali najważniejsze stanowiska w strukturach kościelnych, dające im prestiż i władzę. Dlatego początkowo, w okresie, kiedy Bułgarzy byli marginalizowani jako wspólnota językowa i kulturowa, nawet nieduże działania miały znaczenie. Jedną z inicjatyw było otwarcie bułgarskiej księgarni, którą w czasopismach i ogłoszeniach reklamowano z naciskiem na przymiotnik bułgarska, co miało wydźwięk emancypacyjny. Umieszczanie przymiotnika „bułgarski" na płowdiwskich reklamach, szyldach i ogłoszeniach było w ostatnich dekadach XIX wieku konsekwentne. Kiedy po latach starań w 1870 r. utworzono niezależny egzarchat bułgarski, w sklepach, czasopismach ukazywały się litografie Cyryla i Metodego, jak również wizerunki pierwszego egzarchy bułgarskiego – Antima I. Za wprowadzanie bułgarszczyzny do przestrzeni publicznej autorzy działań byli nierzadko karani. Kiedy Christo Danow w latach 60. XIX wieku użył w jednym z dokumentów bułgarskiej nazwy Płowdiw, napisanej cyrylicą, został skarcony przez płowdiwskich Greków, którzy stwierdzili, że powinien użyć greki i nazwy Filipopolis. Jeszcze w latach 70. XIX w. oficjalne umieszczanie na piśmie nazwy Płowdiw było karane.

Koniec XIX i początek XX wieku w historii Płowdiwu jest okresem, który znalazł znaczące odzwierciedlenie w tekstach literackich i w malarstwie. Dwudziestowieczni pisarze i malarze chętnie wracali do tego burzliwego momentu w przeszłości, czyniąc Płowdiw tłem opisywanych zdarzeń i historii. Jednym z czynników, które na to wpływały, było etniczne, religijne i kulturowe zróżnicowanie miasta. Dzielnica bułgarska, grecka, żydowska, duża kolonia ormiańska (która właśnie w Płowdiwie miała własną siedzibę, instytucje kulturalne i religijne), turecka stanowiły wdzięczny i inspirujący temat dla interpretacji artystycznych.

Im bliżej XX wieku, tym opisywany przez Karawełowa orientalny Płowdiw stawał się coraz bardziej europejski. Do antycznej historii miasta, do śladów tureckiego panowania w mieście oraz silnej obecności Greków w Płowdiwie dołączał wielki nowy temat – Europa. Związany był on z wyzwoleniem Bułgarii i otwarciem młodej inteligencji oraz burżuazji na Zachód. Wraz z niemal pięciowiekowym okresem panowania tureckiego Bułgarzy jako wzór wybrali orientację europejską, definiując nowy okres dziejów w oparciu o tę wspólnotę. Po długim okresie panowania osmańskiego inspiracje zachodnie zaczęły stanowić ważny element kulturalno-gospodarczego rozwoju miasta. Ważną rolę odgrywały zwłaszcza międzynarodowe targi płowdiwskie. Organizowane w tym mieście od 1882 r. do dzisiaj, przez lata swojego istnienia przyciągały do Płowdiwu obcokrajowców. Dzięki temu zarówno oni mogli poznać kultury społeczności miasta jak i miejscowa ludność mogła obcować z obywatelami zachodniej Europy, Ameryki czy Azji, zapoznawać się z nowinkami technicznymi, jak na przykład żarówka czy kinematograf, i przeszczepiać je na rodzimy grunt. Targi płowdiwskie z początku wieku dwudziestego udokumentował na jednym ze swoich obrazów bułgarski malarz Canko Ławrenow (Цанко Лавренов). Na obrazie, zaliczanym do nurtu naiwizmu czy też prymitywizmu, stosowanego jako świadoma strategia malarska, Ławrenow pokazał wielu przedstawicieli różnych kultur: mężczyzn w fezach, tańczących ludzi w strojach bałkańskich, wojskowych i bywalców targów w XIX-wiecznych strojach zachodnioeuropejskich. Na obrazie malarz umieścił także cyrk, dodatkowy znak przestrzeni zróżnicowania i nomadyzmu.

Jedne z najciekawszych i mających historyczne osadzenie obrazów XIX-wiecznego Płowdiwu znajdują się w literaturze w powieści Liliany Michajłowej *Cudowna pora na podróż*. Głównymi bohaterami tej książki jest bułgarska rodzina, przedstawiciele ro-

dzącej się wówczas ludności miejskiej, wzbogaconej na handlu i posiadającej względnie dobre stosunki z władzami tureckimi. Główny bohater, kupiec i handlarz złotem, który zbił majątek na niejasnych i nieuczciwych interesach to Gerogłu. Końcówka –ogłu w jego nazwisku jest turecka, bo rdzeń pochodzi od słowiańskiego Gero lub Georgi. Rodzina Gerogłu żyje w dzielnicy Dżambaz, rozpościerającej się na jednym z trzech wzgórz, na których leży miasto:

> Co się działo w Filibe? Kyrija Melani znów popatrzała przez okno. Była niedziela, kiedy indziej o tej porze powozy śpieszyły do chłodnych podmiejskich winnic, kołysały się nad nimi koronowe parasolki, migotały świąteczne fezy z powiewającymi jedwabnymi chwastami...Płowdiw jeszcze spał, jakby noc się nie skończyła. Tylko od czasu do czasu przechodził przez plac zaptie lub przemykał szczelnie zamknięty powóz[2].

Michajłowa używa tureckiej nazwy miasta. Autorka wskazuje także na skomplikowane biografie miasta i bohaterów poprzez sieć nazw własnych, szczególnie przez liczne odniesienia i cytaty z greki, tureckiego i bułgarskiego. Główna kobieca bohaterka powieści nosi słowiańskie imię Malina, ale po ślubie z majętnym mieszkańcem Płowdiwu, Gerogłu, grecyzuje się, co stanowić ma znak jej awansu społecznego, i zmienia imię na greckie Melanie. Kyrija Melanie, czyli pani Melania, nazywa ją służąca i wszyscy wokół. W powieści bezustannie obecne są symbole religii islamskiej („...świąteczne fezy..”), a także nazwy tureckich urzędów i instytucji: zaptie (tureccy policjanci) czy konak (siedziba tureckich władz administracyjnych i policyjnych). Czas przedstawiany w powieści to moment poprzedzający powstanie kwietniowe z 1876 roku. Napięcie w mieście, związane z falą konfliktów i antytureckiej działalności Bułgarów obrazuje kolejny cytat, opisujący jedną z egzekucji:

> Którejś soboty wracała z łaźni «Czifte». ... Nagle od Zbożowego Rynku zahuczał bęben, rozległy się krzyki. Zobaczyła z daleka drewniane rusztowanie i najpierw pomyślała, że to szkielet szopy. Wokół niej tłoczyły się tureckie dzieci, spoglądały na nią i cofały się zawstydzone jej drogim ubraniem. Im dalej szła w tamtą stronę, tym bardziej gęstniał tłum. Do jej ramienia ciężko przyciskała się niska Turczynka, kryjąca urodę lub starczą brzydotę pod fałdami zielonej feredży.

2 Liliana Michajłowa, Cudowna pora na podróż, przeł. i posłowie H. Karpińska, Warszawa: PIW, 1975.

> – Co się dzieje? – nachyliła się kyrija Melanie. (...) Turczynka nie odpowiedziała, w wąskim rozcięciu materiały jej oczy płonęły i trudno było dojrzeć, czy jest w nich okrucieństwo, czy smutek. Skądś powiał wiatr, liny zakołysały się i zwróciły ku twarzy kyriji Melanie czarne kręgi przygotowanych pętli[3].

Dalej autorka opisuje gorączkową reakcję Melanii:

> Chciała mu opowiedzieć o szubienicach na Zbożowym rynku, które najpierw wzięła za rusztowania szopy, spytać o tę łunę za górami, o to, co się dzieje w tym wielkim i zagmatwanym świecie (...)[4]

Opisywane wydarzenia ogniskują się na powstaniu kwietniowym, a łuna o której mowa we fragmencie, to zapewne pożar z roku 1876, który w zamierzeniu bułgarskich rewolucjonistów miał wywołać panikę mieszkańców.

Odmienne niż u Liliany Michajłowej obrazy Płowdiwu pojawiają się w powieści „Daleko od Toledo – czyli rzecz o Abrahamie Pijanicy" autorstwa Angeła Wagensteina (ur. 1922). Autor przedstawia nostalgiczną, zabarwioną humorem i ironią opowieść o losach wielokulturowego Płowdiwu i zamieszkującej go społecznościach: bułgarskiej, greckiej, ormiańskiej, tureckiej, cygańskiej i sefardyjskiej. Inspiracją dla Wagensteina są czasy dzieciństwa, przypadające na lata międzywojenne w Płowdiwie, przeplatające się z obrazami współczesnego miasta. Uwrażliwienie na różnorodność i splątane losy mieszkańców miasta widoczna jest w podkreślaniu poszczególnych części. Opisuje Wagenstein dzielnicę „Orta Mezar" (cmentarz środkowy) jako schronienie dla ludzi, którzy „ ...nie znaleźli innego miejsca na świecie..." , tym samym odnosząc się do dziejów Żydów sefardyjskich, którzy przybyli do Bułgarii w XVI w. po wygnaniu z Hiszpanii i Portugalii w 1492, a potem 1501 roku:

> Takie oto jest wyjaśnienie faktu, który w żadnym wypadku nie powinien budzić zdumienia, bo płowdiwska dzielnica Orta Mezar, czyli Cmentarz Środkowy, pomimo swej ponurej nazwy, jest niezwykle, a można by rzec nawet lekkomyślnie żywotna, roi się od takich nazwisk jak Toledo, Sewilla, Kordoba, Bechar i Katalan. W tym również nie ma nic dziwnego...[5]

---

3 Idem.

4 Idem.

5 Angel Wagenstein, Daleko od Toledo czyli rzecz o Abrahamie Pijanicy, tłum. Kamelia Mincheva-Gospodarek, Poznań: Zysk i S-ka. Poznań, 2010.

Po krótkim wyjaśnieniu obecności w Płowdiwie Sefardyjczyków Wagenstein prowadzi czytelnika przez plątaninę mniej i bardziej formalnych przestrzeni styku kultur w ówczesnym Płowdiwie. Opisuje barwne karczmy zlokalizowane przy bulwarze Cara Wyzwoliciela (obecnie Aleksandra Battenberga), jak również poczucie lokalnej przynależności rdzennych mieszkańców, którzy identyfikują się nie tyle z miastem, co z jego fragmentem, dzielnicą, a nawet ulicą:

> Marzenia babci nie przekraczały dzielnicy, czyli nie wychodziły dalej niż skrzyżowanie naszej ulicy z bulwarem Cara Wyzwoliciela (...) przy którym znajdował się zakład szewski starego Turka...[6].

I dalej:

> ...mastika była głównie tureckim i żydowskim trunkiem, podczas gdy nacja bułgarska skłaniała się ku czerwonemu winu, natomiast ormiańskie i cygańskie mniejszości piły, co popadło. Używam tu pojęcia «mniejszości» nader warunkowo i w sprzeczności z konstytucją, albowiem wszystkie barwne części składowe dzielnicy Cmentarz Środkowy wzięte osobno, łącznie z Bułgarami, były mniejszościami, które zmieniały się w jednolitą i potężną ludową większość przy sobocie, wieczorem w karczmie, naprzeciwko starej tureckiej łaźni, z wyjątkiem Albańczyków surowiej przestrzegających tradycji islamu. Osobiście nie pamiętam pijanych Albańczyków[7].

Karczma jest przestrzenią nieformalną, w której dużo łatwiej nawiązać międzykulturową relację. Tureckie słowo *комшулук*, używane także przez Bułgarów (dosłownie oznaczające furtkę między sąsiedzkimi płotami) dobrze opisuje różnicę, jaka zachodziła w kontaktach między Bułgarami a Turkami na poziomie sąsiedzkim, nieoficjalnym. Była ona inna niż relacje na poziomie instytucji i urzędów, gdzie do głosu dochodziła relacja pan-poddany. Karczmy, w których przy jedzeniu i piciu spotykali się ze sobą przedstawiciele światów na co dzień antagonistycznych, nie tylko Bułgarów i Turków, zawieszała ten urzędowy porządek i pozwalała stać się każdemu *homo ludens*.

Kolejnym miejscem z duchem wielokulturowości miasta jest budynek w którym obecnie znajduje się siedziba Związku Pisarzy Bułgarskich – Ламартинова къща (Dom Lamartine'a). Znajduje się na krańcu starego miasta w wspominanej przez Michajłową

6 Idem.

7 Idem.

dzielnicy Dżambaz. W tym zbudowanym w odrodzeniowym stylu domu trzy dni spędził znany poeta i polityk francuski Alphonse de Lamartine, w trakcie podróży powrotnej z Orientu. Angel Wagenstein umieścił ten budynek w swojej powieści:

> Kolację zjemy nieopodal Domu Lamartine'a, w restauracji przyciągającej luksusem, kryształami, dobrą porcelaną. Mówi się, że dom został wzniesiony na pozostałościach derwiszowskiego monasteru, ten zaś na jeszcze starszych ruinach rzymskich. Może tak było, ale też mógł to być wymysł miejscowych architektów[8].

Wspomnienia Wagensteina sprzed wojny przeplatają się z obrazami współczesnego Płowdiwu, także obecnego w utworze:

> Tak oto nie istnieje już dzielnica zamieszkana przez najbardziej dobrodusznych i tolerancyjnych ludzi minionych czasów, z pewną ormiańską dziewczyną, która pierwsza podniecająco dotknęła miłosnych strun mej duszy, z pewnym bizantyjskim kronikarzem, który próbował zatrzymać na kliszy fotograficznej wiatry czasu, i z pewną czarującą turecką wdową o imieniu Zülfie (...). Przebrzmiały tamte dni, lecz nie zanikło wspomnienie o legendarnej dzielnicy Orta Mezar, o czterech wiernych towarzyszach rakiji i gry w belotkę, ale śmiertelnych rywalach w miłości – o dzielnicowym rabinie Menasze Lewim, prawosławnym popie Isaju, islamskim mulle Ibrahamie Hodży oraz moim dziadku Abrahamie El Borrachonie-Pijanicy.. Ich świat także runął, i to jeszcze jak, lecz oni byli wspaniali, wszyscy czterej[9]!

Poprzez umieszczenie współczesnej płaszczyzny czasowej autor z nostalgią stwierdza, że wielokulturowy Płowdiw jest historią, jeśli chodzi o barwne biografie zamieszkujących go ludzi. Ale wielokulturowy Płowdiw nadal jest obecny w architekturze, literaturze i malarstwie. W swojej powieści Wagenstein szczegółowo nakreśla topografię dzielnicy Orta Mezar, dając przyszłym turystom mapę, która może posłużyć do odbycia interesującej podróży śladami wielokulturowego Płowdiwu. W 2019 roku Płowdiw będzie europejską stolicą kultury i zapewne znajdzie się wielu odwiedzających Płowdiw, którzy zechcą odkryć dla siebie owo niezwykłe miasto. Ta oryginalna literacka mapa może być inspirującą propozycją dla turystów, sposobem podróżowania śladami barwnej historii miasta, które znajduje się na skrzyżowaniu kultur, między Wschodem i Zachodem.

8 Idem.

9 Idem.

Батак 1876
като място на паметта
и образът на Турчина във фолклора и българската литература

Batak 1876 jako miejsce pamięci
i obraz Turka w folklorze i w literaturze bułgarskiej

АВТОР: *Роберт Рубай, Зузанна Ростек*
| AUTOR: *Robert Rubaj, Zuzanna Rostek*

1. Образът на турчина във фолклора и българската литература, вдъхновена от фолклора

Българската история е създала два различни образа на турчина. Редом с негативния стереотип на турчина като враг на народа и варварин, популярна е и представата за добрия съсед. И двата образа са се формирали по време на турското робство. След Освобождението на България от османско господство през 1878 г. ситуацията на турците, живеещи в България, се променя – те се превръщат в религиозно и етническо малцинство. Въпреки кървавото потушаване на въстанието от турците през 1876 г., българите не търсят възмездие в широк план, а по време на Сръбско-българската война много турци се сражават на страната на българите.

Българската литература документира, а в същото време и създава сложни образи от времето на българо-турските отношения. В зависимост от периода и историческите обстоятелства, в които е възниквала, може да се забележи как бъл-

гарските автори се колебаят между стереотипа на „дивия турчин“ и „добрия съсед“, изразяван в мюсюлманския принцип на комшулука. Голямо влияние върху представата за турчина има също средновековната култура, а по-късно променливите условия в живота на християнската общност в Османската империя.

Голямо влияние в утвърждаването на негативния образ на турчина има българският фолклор. Българската народна песен описва подробно мъките и унижението, на които турците подлагали българите, допълнително се подсилва фолклорната специфика като се използват конкретни и естетически преувеличения. Българската народна песен, в противовес на средновековната въздържаност, използва често мотива за турчина. Познати са няколко тематични цикъла, свързани с този период (за последния средновековен цар Иван Шишман, за кръвния данък, отвлечени деца и жени, както и за смели юнаци и хайдути). В Югозападна България била известна песента за Балканджи Йово, който въпреки изтезанията не дава на турците своята сестра. Ето как изглежда тази песен в най-популярната разработка на Пенчо Славейков, най-важния поет-модернист, творящ в периода между XIX и XX век:

– Даваш ли, даваш, балканджи Йово,
хубава Яна на турцка вера?
– Море, войводо, глава си давам,
Яна не давам на турцка вера!
Отсекоха му и двете ръци,
та па го питат и го разпитат:
– Даваш ли, даваш, балканджи Йово,
хубава Яна на турцка вера?
– Море, войводо, глава си давам,
Яна не давам на турцка вера!
Отсекоха му и двете нозе,
та па го питат и го разпитат:
– Даваш ли, даваш, балканджи Йово,
хубава Яна на турцка вера?
– Море, войводо, глава си давам,
Яна не давам на турцка вера!
Избодоха му и двете очи
и го не питат, нито разпитат,
туку си зеха хубава Яна,

та я качиха на бърза коня
да я откарат долу полето –
долу полето, татарско село.
Яна Йовану тихом говори:
– Остани сбогом, брате Йоване!
– Хайде със здраве, хубава Яно!
Очи си немам аз да те вида,
ръце си немам да те прегърна,
нозе си немам да те изпрата![1]

Историята на българина, който не дава на турчина своята сестра за жена, е представена подробно, съгласно поетиката на народната песен, описани са изтезанията на храбрия младеж, оставащ във финала напълно осакатен. В самата творба няма информация дали турската вяра бива наложена силом на сестрата на Йово, а това определено придава положителна стойност на българския герой, щади читателя от поредните изтезания, този път върху сестрата. Сестрата е показана тук като невинна, беззащитна и нуждаеща се от защита. Идеята на творбата е ясна – ислямът е най-голямото зло, а българинът ще направи всичко, за да се протовопостави на насилствената смяна на вярата. Според проф. Гражина Шват-Гълъбова песента за Йово отразява един от най-важните комплекси на българската общност, свързан с неоднозначното отношение на българите към смяната на вярата като инструмент за обществен аванс и път за избягване на излишното страдание[2]. Както пише изследователката, премълчаването на тези процеси обременява също литературата на народното възраждане. Липсата на разчистване на сметките с периода на турското робство, отхвърлянето на османското влияние върху възрожденската нарация довежда до това, че турчинът е представян като чудовище, а историята на добросъседските отношения е напълно отречена. Въпреки всичко, тези символични образи не успяват да омаловажат

1 ДАВАШ ЛИ, ДАВАШ, БАЛКАНДЖИ ЙОВО... Исторически песенен фолклор, избрано: Стоянка Бояджиева, електронно издание, ЕИ «LiterNet», Варна, Второ издание, 2006.

2 Г. Шват-Гълъбова – дума Турчин, Турци в: Лексикон на българската традиция, сборна разработка под научната редакция на Гражина Шват-Гълъбова, научна консултация Александър Наумов, Издателски център по славистика към Полската академия на науките, Варшава 2011.

общността, която е градена през цели петстотин години във всекидневния живот между българи и турци.

Вдъхновението от фолклора, използващ теми и преработващ мотиви от народните песни от периода на османското владичество, е забележимо и в творчеството на Петко Славейков – баща на поета Пенчо Славейков. Петко Славейков използва известен мотив за Белоногата – това е историята на млада, красива жена, която не иска да се омъжи за турчин. Турчинът, запленен от нейната красота, иска да я вземе със себе си в харема в Истанбул. Девойката отказва, мотивирайки своя избор с привързаността си към традицията – възрастните си родители, родното място. Има и годеник Никола, за когото пряко не се споменава на коварния турчин. Крайният ефект на нейния отказ е зазиждането на момата във фонтан, за да бъдат по-здрави основите на постройката. Мотивът за зазиданата девойка се появява в множество варианти във фолклора на Балканите. Петко Славейков дава на творбата антитурски контекст, вижда в образа на Гергана трагична жертва на времето и историческата ситуация. В творбата *Изворът на Белоногата* от 1873 г. четем:

[...]
– Ходиш ли, млада девойко,
ходиш ли и ти на нива.
да гориш лице снежано,
да косиш ръце нежани?
Ти не си за туй родена,
най си родена, дарена
бяла ханъма да бъдеш,
все по чардаци да ходиш. . .
Я хайде, бяла българко,
хайде на Стамбул да идем,
дето ще шеташ на други,
други на тебе да шетат.
– Добре съм, аго, аз тука
при старий баща и майка,
мен не тежи ми шетнята.
Откакто съм се родила,
все тъй съм расла, порасла,
кога по нива, по лозе
на стар бащица на помощ,
кога пък в къщи да шетам –
на мила майка отмяна.
– Ще дойдеш, бяла българко,
ще дойдеш с мене на Стамбул,
ще дойдеш, друго не бива.
– Жив да си, аго, недей ме!
Как ще оставя баща си,
майка си, как ще замина?
– Туй ли се грижиш и мълвиш?
Не щеш ли и тях да вземем,
да ги заведем с нази си?
– Мили ми, аго, ливади;
свидна ми мала градинка!
Дюлгери чешма градили,
в село се дума разчуло,
че са Гергана вградили.
Истина било, тъй стана.
Залиня мома Гергана,
като лист рано ознобен,
залоша, още закрея

кат ран босилек в засуха.
Крея Гергана на крака
нещо ми до три месеца,
легна Гергана на дрехи. . .
Ходи Никола, дохожда,
води й врачки, знахари,
с разни я билки цериха,
от нищо не и преиде.
Година време не сключи,
богу душица предаде. . .
Сето я село пожали
и всички са ся събрали,
всякой свещица запали. . .
Моми и венци изплели
момци и гробник сковали. . .
От къщи кат я дигнали,
ред я по редом носили,
до тъмен гроб я занесли,
занесли, там оставили. . .
Никола, верен любовник,
рано ранява у вторник,
та си на гробът отива,
с бял тамян гробът прикадил,
с руйно го винце поприлял,
и вощеница запалил. . .
Върнал ся от гроб Никола,
но не се върнал дома си,
и до ден днешен няма го. . .
Счува се само дълбоко
цафарата му, тъмната,
тъжно да свири и тътне,
кога се вести Гергана,
там на чешмата седнала,
на месечинка да преде.

Образът на турчина до голяма степен е повлиян от виждането на тези символични фигури в по-късни културни текстове след Освобождението на България. Значението на фолклора си струва да се подчертае преди всичко поради факта, че става за българите изходна точка в оформянето на нов културен канон. В продължение на пет века България е изгубила непрекъснатостта на така наречената висока култура, едновременно губейки средновековните си елити. Във връзка с това народната песен се превръща в ключова традиция, синоним на „родното“, „собственото“, в голяма степен синоним на културната непрекъснатост. Възможността да се обръщат към собствената си традиция е помагала в оформянето на народното самосъзнание и е допринесла за появата на многобройни интересни явления в литературата и изкуството, представляващи (както в творчеството на Пенчо Славейков) синтез на собствения и на чуждия елемент, на родната и на европейската традиция, които към края на XIX век започват силно да проникват в България.

II. Батак 1876 като място на паметта

Днес Батак е село в Югозападна България, в Родопите, на 55 км от Пловдив. Първите заселнически следи в района датират от древността. През 1958 г. в с. Кремене

са открити находки от времето на палеолита. В околностите на Батак са открити останки на около двадесет крепости, светилища и манастири от времето на тракийско, римско-тракийско, византийско и славянско владичество по тези места, както и многобройни гробници, римски мостове, мини, мелници и др. Днес вече се знае, че тогавашното заселничество е мотивирано от положението на търговския път между Тракия и Македония, но точната дата на основополагането на селото не е известна, така както не е известен и произходът на самото име Батак. Съществуват много хипотези, касаещи името и основаването на селото. През май 1878 г. в Батак се стига до една от най-големите в историята екзекуции на цивилно население. Събитията в Батак са определяни като клане на християнското население от страна на мюсюлманите. Новината за баташкото клане разтърсва не само завладяната от Априлското въстание България, но също и цяла тогавашна Европа.

Важен литературен контекст на събитията в Батак е *Потурчването на Чепино*, летописна записка, публикувана за първи път през 1870 г., където темата е принудителната ислямизация на българите в периода на османското владичество. Авторството на този текст се приписва на поп Методий Драгинов от с. Корова, живял през XVII век. Така авторът описва събитията, свързани с ислямизацията:

> Бан Велю, протопоп Константин, поп Гюрге, поп Димитър в Костандово, и сите кметове и попове от другите села. И като беше много гладия, пашата остави още четири ходжи да ни турчат и които се потурчат да им дадат жито за ядене. И он отиде през Разлога за Солун. Нашите се турчиха до Богородица (августа). Които се незтурчиха, едни изклаха, други бягаха по гората и тем им изгориха къщите, и Хасан Ходжа пусна много кола во градът (Т.-Пазарджик), та докараха жито от Бегликхан и стовари го в църквите Св. Петка и Св. Апостол Андрея в Костандово. И раздаде на потурчените къщи по две мери ръж и две мери просо. Та че на Петковден дойде ферман от царят да се съберат българите и да станат рая, да дават харач и вергия, да ходят на ангария и само турците да отиват на войска. И събраха се бежанците, та съградиха къщи в Каменица и Ракитово. Тогаз повечето бежанци от страхот отидоха при Старарека, та съградиха ново селище – Батьово. Хасан Ходжа за кашмер натере потурняците та разсипаха сите църкви от Костенец до Станимака: 33 мънастира и 218 църкви. И така, Божиею попущению, разсипаха се българите в Цепино. Помени, господи, грешнаго и недостойнаго раба твоего поп Методия Драгинов, от село Корова. Записа се в лето...
>
> И ние не можем без потресение да прочетем тая жална история за потурчването на чепинските българи, записана на 1657 год. от бедния поп Методия Драгинов, сам

вече, може би, мохамеданец! Такова бързо отказване от прародителската вяра е зачудено у чепинци, както и горещото усърдие, със което успели в кратко време да разсипят из Родопите 250 християнски храмове и светини!

Съмнения днес събуждат времето, в което е написан текстът, както и истинността на информациите, съдържащи се в него.

Въпреки това описанието на потурчването в село Чепино става важен стимул за начина на възприемане на събитията в Батак, които се случват два века по-късно. Събитията в Батак привличат вниманието на света. Ситуацията в България е описана от медиите по цял свят, появяват се многобройни материали, като реакция на случилото се, на български и чуждестранни художници, журналисти, писатели, обществени дейци.

Събитията в Батак са вдъхновение не само за художници. Присъствието на чуждестранни журналисти в България довежда до това, че новината за баташкото клане стига до далечни кътчета на света. От американска гледна точка събитията са описани от Джанюариъс Макгахан. Фрагмент от неговата кореспонденция, като пореден отзвук на чужденец, описва майското събитие в Батак по следния начин:

... Ние огледахме вътре в църквата, почерняла от изгорялата дървения, но не и разрушена, не и особено пострадала. Сградата бе ниска, с нисък покрив, поддържан от тежки неравномерно разположени сводове, които, доколкото можехме да видим, поглеждайки вътре, бяха с такива тавани, колкото висок човек да стои изправен под тях. Това, което видяхме вътре, бе твърде страшно, ако човек задържеше погледа си. Огромно количество частично обгорели тела лежаха там, техните овъглени и почернели останки, натрупани до половината от разстоянието до тъмния таван, правейки го да изглежда още по нисък и мрачен, тъй като лежащите в процес на гниене тела бяха прекалено страшни за гледане. Човек не би могъл да си представи чак такъв ужас. Всички отвърнахме поглед отвратени и замаяни и се заклатушкахме навън от тази къща на страшната напаст, щастливи да се озовем отново на улицата. Обиколихме селото и видяхме същото нещо отново и отново над сто пъти. Скелети на мъже, с прилепнали към тях дрехи и все още висяща плът, гниещи заедно, глави на жени, чиято коса се въргаляше в прахта, кости на деца и пеленачета, разхвърляни навсякъде. На едно място ни показаха къща, където двадесет души били изгорени заедно; на друго място десетина момичета били изклани до едно, след като се скрили – изобилно свидетелство за което са останалите там кости. Навсякъде – ужас след ужас...

Освен описания на помашките екзекуции, интервюта с жителите, които изгубили в клането близките си, Макгахан разказва също като опитен репортер своите наблюдения по време на престоя си в този регион. Репортажите показват, че това е място, където живеят различни славянски общности:

> You observe the same sort of family likeness about the eyes, that may be always seen among brothers and sisters who are utterly unlike each other in features — tricks of countenance, movements of the hands, tones of the voice, even to that curious, uncertain expression of the face which often in the Russian peasant makes it almost impossible to tell whether he is laughing or crying. A Russian, a Bulgarian, a Serbian, a Montenegrin, and a Tchek may meet and talk, each in his own language, and all understand each other. You might as well expect the English north of the Thames not to sympathise with those south of it, in case the latter were under the domination of the Turks, as to try to prevent these Slavonic races from helping each other while groaning under a foreign despotism.

Събитията в Батак стават разбира се и тема на българската литература. Иван Вазов, признат за български предвестник на народното възраждане, е увековечил тези събития в стихотворението *Възпоминания от Батак (разказ на едно дете)*, въздействащ върху съзнанието на читателя толкова силно, точно защото трагичните събития са показани от перспективата на невинна жертва – дете:

Възпоминания от Батак (разказ на едно дете)

От Батак съм чичо,
Знаеш ли Батак?
Там зад тези планини.
Нямам татко, майка,
ази съм сирак,
и треперям ако зима идва.
Ти Батак не си чул, аз съм от там,
помня го страшното клане,
бяхме девет братя, а останах сам
ако ти разкажа, страх ще те завземе...
Ти помниш ли Батак,
помниш ли завинаги клането страшно?
Ти помниш ли Батак,
там зад тези планини?

Като ги изклаха, чичо аз видях,
с брадва на черния дръвник.
А пъкази плачех, и ме беше страх,
само бачо Пейо с глас извика.
И издъхна бачо, а един хайдук,
баба ми под стряхата закла,
и кръвта потече из нашият капчук,
мене не заклаха, бях тогава малък.
Ти помниш ли Батак,
помниш ли завинаги клането страшно?
Ти помниш ли Батак,
там зад тези планини?

Татко ми излезе от къщата тогаз,
стиснал брадвата в ръце.
Бяха много те, грумнаха завчас,
и куршума татко го уби.
Майка ми изскочи, откъде не знам,
тя над татко зарида.
Нея там заклаха с кървав ятаган,
затова съм чичо аз сега сираче.
Ти помниш ли Батак,
помниш ли завинаги клането страшно?
Ти помниш ли Батак,
там зад тези планини?

Известната музикална рок група Епизод е композирала музика към стихотворението на Вазов. Песента днес е сред най-известните в историята на групата.

Място на паметта на събитията в Батак е църквата „Св. Неделя“. Според легендата тя е построена през 1813 г. за 75 дни. Причината за толкова краткотраен строеж са турските наредби и забрани, касаещи немюсюлманското население. Музеят е открит през 1913 г. Макгахан описва своите впечатления от престоя си в този град в кореспонденцията си до „The Daily News“:

> Влязохме в черковния двор. Миризмата тук беше толкова лоша, че беше почти невъзможно да се пристъпи... Погледнахме вътре в черквата, почерняла от изгарянето на дървените резби, но все още запазена, без особени повреди... Това, което видяхме вътре, е ужасяващо до безумие дори за мигновения поглед. Безброй тела, изгорени и овъглени, почернели тленни останки гниеха и изпълваха до половината самата черква, чиито ниски и мрачни арки изглеждаха още по-снизени и по-тъмни. Тяхната картина избождаше окото.
>
> Това беше ужасяващо зрелище – зрелище, което ще ни преследва цял живот... малки бебешки ръчички, протегнати, сякаш молеха за помощ; бебета, които са умрели, учудени от яркия блясък на сабята и червените ръце на свирепооките мъже, които са я размахвали... Никога не съм могъл да си въобразя неща, ужасяващи до такава степен... Обходихме селището и видяхме същите зверства стотици и стотици пъти. ... Върнахме се обратно, отровени и убити, с виене на свят, доволни да излезем отново на улицата и да напуснем страшния дом на чумата...

Баташкото събитие по време на Априлското въстание отзвучава като ехо в литературата, художественото творчество и пресата, повлиява еднозначно върху начина, по който се интерпретират самите събития, и става причина за утвърждаването на образите от случилото се през 1876 г. Батак си струва да бъде посетен точно заради това, че е място на паметта, посветено на онези събития, но може да бъде също и интересна спирка в пътуването по следите на времето на преход в България през втората половина на XIX век.

W bułgarskiej historii ukształtowały się dwa różne oblicza Turka. Obok negatywnego stereotypu Turka jako wroga narodu, barbarzyńcy popularne jest wyobrażenie dobrego sąsiada. Oba obrazy ukształtowały się w okresie niewoli tureckiej. Po wyzwoleniu Bułgarii spod panowania osmańskiego w 1878 roku sytuacja Turków zamieszkujących Bułgarię zmieniła się, stali się oni mniejszością religijną i etniczną. Mimo krwawego stłumienia powstania kwietniowego przez Turków w 1876 Bułgarzy nie szukali odwetu na dużą skalę, a w wojnie bułgarsko-serbskiej wielu Turków wzięło udział po stronie bułgarskiej. Literatura bułgarska dokumentowała, ale także kreowała obrazy złożonych dziejów bułgarsko-tureckich. Zależnie od czasu powstania i okoliczności historycznych, widać w utworach bułgarskich autorów oscylację pomiędzy stereotypem „dzikiego Turka" i „dobrego sąsiada", wyrażanej w muzułmańskiej zasadzie „komszułuk". Duży wpływ na wyobrażenia Turka miała jeszcze kultura średniowieczna, a potem zmienne warunki życia ludności chrześcijańskiej w imperium osmańskim.

Duży wpływ na utrwalenie negatywnego obrazu Turka miał folklor bułgarski. Pieśń ludowa opisywała ze szczegółami tortury i upokorzenia, jakim poddawani byli Bułgarzy przez Turków, co dodatkowo wzmagała specyfika folkloru, chętnie wykorzystująca konkret i estetykę przesady. Bułgarska pieśń ludowa, w przeciwieństwie do powściągliwych zapisów średniowiecznych, wykorzystywała motyw Turka często. Znanych jest kilka cykli tematycznych związanych z tym okresem: o ostatnim carze średniowiecznym Iwanie Sziszmanie, o „trzech łańcuchach jeńców", o daninie krwi, porwanych dzieciach, kobietach, jak również o odważnych junakach i hajdukach.

W południowo-zachodniej Bułgarii utrwaliła się pieśń o „bałkańczyku Jowo", który pomimo tortur nie oddał swojej czystej siostry Turkowi. Tak oto wygląda ta pieśń w naj-

popularniejszym opracowaniu Pencza Sławejkowa, najważniejszego poety-modernisty, tworzącego w okresie przełomu XIX/XX wieku:

– Jowo! Bałkańczyku, czy dasz piękną Janę ?
Przekażesz ty ją na turecką tę wiarę ?
– Choć muszę, wojwodo, głowę swą Ci daję, a Jany nie oddam na turecką wiarę
Więc odciął stopy mu obie i znów go pyta i wciąż rozpytuje:
– Jowo! Bałkańczyku, czy dasz piękną Janę ?
Przekażesz ty ją na turecką tę wiarę ?
– Choć muszę, wojwodo, głowę swą Ci daję, a Jany nie oddam na turecką wiarę
Wykuł mu więc wszystki oczy dwoje, lecz go już nie pyta
Już nie rozpytuje...
Wziął bowiem sam ją właśnie , porwał piękną Janę
Zawiesił na szkapę szybką
I wlecze z nią ku pola dołowi
Tam bowiem leżała tatarska wioska
Wtem głos słychać cichy przy koniu
Szepcze to Jana do brata takie oto słowi:
– Zostań przy bogu, Jowanie
– Och, zdrowa mi bądź piękna Jano!
I choć oczu mi brak to widzę Cię. Tak
Ręce me odcięte, a ściskam Cię wszak
Stóp nie ma śladu, lecz prowadzę Cię
...tam...[3]

Historia Bułgara, który nie dał Turkowi siostry za żonę, przedstawia w detalach, zgodnie z poetyką pieśni ludowej, tortury na dzielnym młodzieńcu, który w finale zostaje zupełnie okaleczony, ale w samym utworze nie następuje informacja, czy „turecka wiara" została narzucona siostrze Jowy, co zdecydowanie wartościuje pozytywnie bułgarskiego bohatera, oszczędzając czytelnikowi kolejnych obrazów męczeństwa, tym razem siostry. Sama siostra jest tutaj ukazana jako niewinna, bezbronna i wymagająca ochrony. Wydźwięk utworu jest jasny: islam oznacza najgorsze zło, zaś Bułgar zrobi wszystko, żeby oprzeć się przymusowej konwersji. Według prof. Grażyny Szwat-Gy-

3 Przeł. Robert Rubaj. Tłumaczenie na podstawie: ДАВАШ ЛИ, ДАВАШ, БАЛКАНДЖИ ЙОВО... Исторически песенен фолклор, wybór: Стоянка Бояджиева, електронно издание, ЕИ "LiterNet", Варна, Второ издание, 2006.

łybowej pieśń o Jowie odzwierciedla jeden z najważniejszych kompleksów bułgarskiej wspólnoty narodowej, związany z niejednoznacznym stosunkiem Bułgarów do konwersji jako narzędzia awansu społecznego i drogi ucieczki przed zbędnym cierpieniem[4]. Jak pisze badaczka, przemilczenia dotyczące tych procesów zaciążyły także na literaturze odrodzenia narodowego. Brak rozliczeń z okresem niewoli tureckiej, odrzucanie wpływu osmańskiego w narracjach odrodzeniowych – doprowadziły do tego, ze Turek został poddany bestiaryzacji, a historia dobrosąsiedzkich wpływów została zanegowana. Mimo wszystko, te symboliczne obrazy nie zdołały unieważnić wspólnoty, jaka budowała się przez pięćset lat w życiu codziennym między Bułgarami i Turkami.

Inspiracja folklorem, polegająca na wykorzystaniu tematów oraz przetwarzaniu motywów pieśni ludowych z okresu panowania osmańskiego, widoczna jest także w twórczości Petko Sławejkowa, ojca poety Penczo Sławejkowa. Sławejkow-ojciec decyduje się nawiązać do znanego motywu białonogiej: historii o młodej, pięknej kobiecie, która nie chciała wyjść za Turka. Ten, zafascynowany jej urodą, chce ją zabrać ze sobą do haremu w Stambule. Dziewczyna odmawia, motywując swój wybór przywiązaniem do tradycji (starsi rodzice, miejsce urodzenia). Ma tu także narzeczonego, wiernego Nikołę, o którym jednak nie mówi podstępnemu Turkowi. Efektem odmowy jest zamurowanie dziewczyny w fontannie w celu utrwalenia fundamentów budowli. W motywie ludowym pobrzmiewa obraz „zamurowanej niewiasty", który w wielu wariantach występuje na całych Bałkanach. Petko Sławejkow daje mu kontekst antyturecki, widząc w Gerganie tragiczną ofiarę czasu i sytuacji historycznej. W utworze „Изворът на Белоногата" („Źródło Białonogiej") z 1873 roku czytamy:

[...] – Czy chodzisz, młoda dzieweczko,
Czy chodzisz i ty po polu,
Czy opalasz swą twarz śnieżnobiałą,
Czy kosisz swymi delikatnymi rękami?

Nie po to się urodziłaś,
Tylko po to, żeby

4 Por. G. Szwat-Gyłybowa: hasło Turek/Turcy, w: Leksykon tradycji bułgarskiej, praca zbiorowa, red. naukowa Grażyna Szwat-Gyłybow, konsultacja naukowa Aleksander Naumow, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2011

Zostać białą, turecką żoną,
Będziesz chodzić już tylko po ganku swojego domu...
Więc, biała Bułgarko,
Jedźmy razem do Stambułu,
Gdzie to tobie będą służyć,
Inni będą tobie służyć, nie ty im.
– Jest mi tu dobrze,
Przy starym ojcu i matce,
Nie czuję się źle będąc służącą.
Odkąd się urodziłam,
Tutaj rosłam, dorastałam,
Teraz na polu, w winnicy,
Pomagam staremu ojczulkowi,
I służę w domu
Zastępuję swoją kochaną matkę.
– Pójdziesz, biała Bułgarko,
Pójdziesz ze mną do Stambułu,
Tylko Ty, nikt inny.
– Tyś bardzo żywy, ale nie pójdę!
Jak mogłabym zostawić ojca,
Matkę, jak mogłabym ich porzucić?
– Tylko o to się martwisz i drżysz?
Jeśli chcesz ich też weźmiemy,
Chcesz, aby wyruszyli z nami?
– Drogie mi są łąki,
Drogi mój mały ogród!
Budowniczowie zbudowali fontannę,
Rozeszły się we wsi wieści,
Że Gerganę wmurowali.
Prawdą to było, tak się stało.
Przygasa dziewuszka Gergana,
Jak liść zbyt wcześnie zerwany,
Słaba, jeszcze słabsza
Jak młody pęd bazylii rosnący w trakcie suszy.
Słabnie Gergana,
Może trzy miesiące przeżyje,
Kładzie się Gergana na szaty...
Przychodzi Nikoła, przybywa,
Wodą i wróżkami, znachorami,
Różnymi ziołami próbuje uzdrawiać,
Nic nie pomaga.
Mija rok,
Już Bogu dusza podarowana...
Cała ją wieś opłakiwała
I wszyscy siewcy gromadzili się,
Każdy świeczkę zapalił...
Dzieweczki i wieńce zrobiły,
Młodzieńcy i grób wykopali...
Z domu tak ją ponieśli,
Rzędem obok siebie nieśli,
Do ciemnego grobu,
Zanieśli, tam zostawili...
Nikoła, wierny ukochany,
Wcześnie zraniony, we wtorek
Na grób przychodzi,
Z białym kadzidłem grób okadził,
Wieńce poprawił,
I świeczkę zapalił...
Wrócił z grobu Nikoła,
Jednak nie do domu swego,
I do dzisiaj nie wraca...
Słychać tylko daleko
Jego flet, mroczny,
Smutno gra i rozbrzmiewa,
Gdy słyszy to Gergana,
Na fontannie siada,
W czasie nocy księżycowej[5].

5 Przeł. Z. Rostek.

Obrazy Turka w folklorze zaważyły w dużej mierze na postrzeganiu tej symbolicznej figury w późniejszych tekstach kultury, po wyzwoleniu Bułgarii. Istotność folkloru warto podkreślić przede wszystkim ze względu na fakt, że to folklor stał się dla Bułgarów punktem odniesienia w kształtowaniu nowego kanonu kulturowego. W ciągu pięciu wieków Bułgaria utraciła ciągłość tzw. kultury wysokiej wraz z utratą średniowiecznych elit, w związku z czym pieśń ludowa stała się jedną z kluczowych tradycji, synonimem „rodzimego", „własnego", a w dużym stopniu także synonimem ciągłości kulturowej. Możliwość odniesienia do własnej tradycji pomagała w kształtowaniu tożsamości i zaowocowała wieloma interesującymi zjawiskami w literaturze i sztuce, stanowiącymi – jak w twórczości Penczo Sławejkowa – syntezę pierwiastka własnego i obcego, rodzimej tradycji i inspiracji europejskich, które od końca XIX wieku coraz silniej zaczęły przenikać do Bułgarii.

11. Batak jako miejsce pamięci

Obecnie Batak to wieś w południowo-zachodniej Bułgarii, w Rodopach, 55 km od Płowdiwu. Pierwsze ślady osadnictwa w regionie pochodzą z czasów starożytnych. W 1958 roku w Kremene (bułg. Кремене) odkryto znaleziska z paleolitu. W okolicach Bataku znajdują się także pozostałości około dwudziestu twierdz, świątyń i monasterów z okresów panowania trackiego, rzymsko-trackiego, bizantyjskiego i słowiańskiego na tych terenach. Obecnie wiadomo już, że intensywne osadnictwo było motywowane położeniem na ważnym szlaku handlowym łączącym Trację z Macedonią. Dokładna data założenia osady nie jest jednak znana, podobnie jak nieznane jest pochodzenie samej nazwy Batak. Zarówno co do daty założenia jak i pochodzenia owej nazwy istnieje wiele hipotez.

W maju 1876 roku doszło w Bataku do jednej z największych masakr na ludności cywilnej w historii. Wydarzenia w Bataku określane są mianem rzezi ludności chrześcijańskiej przez ludność muzułmańską. Wiadomość o masakrze wstrząsnęła wtedy nie tylko samą, pochłoniętą powstaniem kwietniowym Bułgarią, ale również całą ówczesną Europą.

Ważnym literackim kontekstem wydarzeń w Bataku jest *Opowieść o poturczeniu wsi Czepino*, zapis kronikarski opublikowany po raz pierwszy w 1870 r., którego tematem jest przymusowa islamizacja Bułgarów w okresie panowania osmańskiego. Autorstwo tekstu przypisuje się popowi Metodemu Draginowowi ze wsi Korowa, który żył w XVII wieku. Tak autor opisuje wydarzenia związane z islamizacją:

> Hodża Asan posłał do miasta Pazardżiku karawanę koni, przywieźli dużo zboża i zsypali w cerkwiach Świętej Petki i Świętego Apostoła Andrzeja, po czym hodża rozdał je między poturczeńców i na każdy sturczony dom przypadło po dwa korce żyta i po dwa korce prosa. A w dzień świętej Petki przyszedł ferman od tureckiego cara, aby zgromadzili się wszyscy Bułgarzy, gdyż od tej pory będą niewolnikami, będą składali haracz i płacili daninę, a także obrabiali pola swoim panom, a żołnierza dawać będą jeno Turcy...) i zeszli się ci, co rozpierzchli się po lasach, i pobudowali domy w Kamieńcu i Rakitowie. Ale żyjąc w wielkim strachu przeważnie uchodzili nad Starą Rzekę i wyrosło tam nowe sioło Batewo. Zaś hodża Asan poturczeńców wystawił na pośmiewisko i kazał im zburzyć wszystkie świątynie od Kostenca aż do Stanimaki, czyli razem trzydzieści trzy monastery i dwieście osiemnaście cerkwi.
>
> I tak z dopustu bożego spadła zagłada na Bułgarów w Czepinie. Odpuść, Panie Boże, grzesznemu i niegodnemu słudze twemu, popu Metodijowi Draginowowi ze wsi Korowa. Zapisane zaś to jest w roku tysięcznym sześćsetnym.

Dziś jednak wątpliwości budzi czas powstania tekstu oraz, co za tym idzie, kwestia prawdziwości zawartych w nim informacji.

Niemniej zapis o poturczeniu wsi Czepino stał się ważną stymulacją dla sposobów odbierania wydarzeń w Bataku, które miały miejsce dwa wieki później. Wydarzenia w Bataku skupiły na sobie uwagę świata. Sytuacja bułgarska została opisana w mediach na całym świecie, powstało wiele zapisów reakcji krajowych i zagranicznych malarzy, dziennikarzy, pisarzy i działaczy społecznych.

Wydarzenia w Bataku były inspiracją nie tylko dla malarzy. Obecność korespondentów zagranicznych na obszarze Bułgarii sprawiła, że wiadomości o masakrze w Bataku dotarły w odległe zakątki świata. Z perspektywy amerykańskiej o wydarzeniach tych opowiadał korespondent gazet: „The New York Herald" oraz „The Daily News", Januarius MacGahan. Fragment jego korespondecji, będący kolejną reakcją obcokrajowca, opisuje majowy incydent w Bataku w następujący sposób :

> Obejrzeliśmy wnętrze cerkwi, poczerniałe od żaru spalonego drewna, ale nie rozebrane i nie do końca zniszczone. Budynek był niski i miał niski dach z nieregularnym sklepieniem, dopóki na nie patrzycie, spoglądając do wewnątrz, sufity będą miały wysokość stojącego pod nimi człowieka. Spoglądając dalej do środka człowiek ujrzy rzeczy zupełnie straszne, pozostające w pamięci oglądającego. Leżała tam bowiem ogromna ilość częściowo spalonych ciał, ich zwęglone i poczerniałe resztki leżały ułożone w stosy sięgające do połowy wysokości od podłogi do stropu co tworzyło wrażenie jak gdyby strop był jeszcze niższy

> i jeszcze mroczniejszy, ponieważ w leżących ciałach zauważało się już proces gnicia co było okropne dla widza. Człowiekowi może być trudno opisać ten koszmar. Wszystkie przedstawiane widoki były odpychające i oszałamiające, przez co skierowaliśmy się na zewnątrz owego budynku, miejsca wielkiego nieszczęścia i szczęśliwie znaleźliśmy się znów na ulicy. Okrążając wieś zauważyliśmy znowu coś strasznego. To były ciała kolejnych ofiar w obwisłych ubraniach, leżące tam gdzie zostały rzucone. Szkielety mężczyzn gnijące razem z głowami kobiet, których włosy tarzały się w pyle, kości dzieci i niemowląt rozrzucone były wszędzie. W jednym miejscu pokazali nam dom, gdzie spalono dwadzieścia osób jednocześnie, w drugim ciała zabitych dziesięciu dziewczyn, gdzie próbowały się ukryć. Wszystkie te widoki są świadectwem masakry, po której zostały tam kości. Wszędzie koszmar...[6]

Poza opisami kaźni, wywiadami z mieszkańcami, którzy utracili w tej masakrze bliskich, MacGahan opowiada także, oczami wprawnego reportera swoje obserwacje podczas pobytu w tym regionie. Jego reportaże wskazują na miejsce, w którym miesza się ludność słowiańska.

> W oczach braci i sióstr dostrzec można to samo rodzinne podobieństwo. W innych względach, takich jak mimika, gestykulacja, intonacja, a nawet ten osobliwy, niepewny wyraz twarzy, uniemożliwiający często odróżnienie u rosyjskiego chłopa śmiechu od płaczu, są oni jednak zupełnie różni. Rosjanin, Bułgar, Serb, Czarnogórzec i Czech mogą spotkać się i rozmawiać, każdy w swoim języku, rozumiejąc się wzajemnie. Równie dobrze można się spodziewać, że Anglicy na północ od Tamizy nie sympatyzowaliby z tymi z południa, gdyby ci znajdowali się pod Tureckim panowaniem, co spróbować powstrzymać te słowiańskie ludy przed pomaganiem sobie w trudach pod obcym zaborem[7].

Wydarzenia w Bataku stały się oczywiście także tematem bułgarskiej literatury. Iwan Wazow, uważany za narodowego wieszcza bułgarskiego, upamiętnił owe wydarzenia w wierszu *Wspomnienia z Bataku (opowieść pewnego dziecka)*, oddziałujący na odbiorcę tym bardziej, że tragiczne wydarzenia zostają tu ukazane z perspektywy niewinnej ofiary – dziecka:

Wspomnienia z Bataku (Oczami dziecka)
Jestem z Bataku, wujciu,
Słyszałeś o Bataku ?
To tam, za górami...

---

6 Przeł. Robert Rubaj, Konrad Czeredys.

7 Przeł. Robert Rubaj

Nie mam taty ni mamy
Sierotą jestem
I walczę gdy zima nadchodzi
Ty Bataku nie poczułeś, a jam stamtąd jest
Pamiętam tę masakrę
Braci miałem dziewięciu, a zostałem sam...
Kiedy Ci opowiem, strach obleci i Ciebie
Słyszałeś o tych kaźniach ?
O Bataku ?
To tam, za górami...
Kiedy nas mordowali widziałem wujka
I tych z toporami co na trzonach czarnych
Zawieszone były
Ze strachu płakałem
Wokół roznosił się tylko krzyk
To baczo* umarł, Pejo...
Jak Hajduk babcie zabił pod strzechą
I krew strumieniem wielkim płynęła, jak rzeka
Tak we mnie zabili duszę człowieka
Kiedy jeszcze mały był
Słyszałeś o tych kaźniach ?
O Bataku ?
To tam, za górami...
Ojciec wyszedł wtedy z domu
W ręku ściskał siekierę
Lecz było ich wiele, wystrzelili wcześniej kule
A ta ojca zabiła...
Matka nagle wyskoczyła, nie wiadomo skąd
I nad ojcem zapłakała lecz tam...
Krwawe dopadły ją obuchy
I dlatego wujciu teraz...pozostałem sam
Słyszałeś o tych kaźniach ?
O Bataku ?
To tam, za górami...[8]

Znana rockowa grupa muzyczna „Epizod" skomponowała muzykę do powyższego wiersza Wazowa. Piosenka należy dziś do czołówki utworów w historii zespołu.

W krótkim, ale sugestywnym napomknieniu Batak pojawia się w powieści historycznej Liliany Michajłowej *Cudowna pora na podróż*, której akcja dzieje się w okresie, kiedy mają miejsce antytureckie powstania i fala represji wobec ludności bułgarskiej:

> ...Brat Iwana mi powiedział. Cała Perusztica spalona, a w Bataku kamień na kamieniu nie został [9].

Miejscem pamięci wydarzeń w Bataku jest cerkiew Św. Niedzieli. Według legend wybudowano ją w 1813r., zaledwie w ciągu 75 dni. Tak krótki okres budowy był spowodowany tureckimi nakazami i zakazami dla ludności niemuzułmańskiej. Muzeum założono tu w 1913 roku. MacGahan opisał swoje wrażenia z pobytu w tym miejscu w jednej z korespondencji dla „The Daily News":

---

8 Przeł. Robert Rubaj

9 L. Michajłowa, Cudowna pora na podróż, przeł. H. Karpińska, op. cit.

Снимка на историческата черква в Батак със събрана пред нея купчина от черепи и кости на загиналите

Zdjęcie: http://www.bgnow.eu

Weszliśmy na podwórze cerkiewne. Zapach był tu tak nieprzyjemy, że pobyt tu był wręcz niemożliwy... Oglądaliśmy wnętrze cerkwi, pełne poczerniałych, przypalonych, drewnianych rzeźb ułożonych bez specjalnego porządku. Nawet przy prędkim oglądaniu, to co widzieliśmy było niesamowicie koszmarne. Bezładnie leżące resztki ludzkich, poprzypalanych i wciąż jeszcze ubranych ciał, które gniły wypełniając połowe powierzchni cerkwi. Tworzyło to wrażenie jeszcze bardziej mrocznego i ciemnego miejsca, które wydawało się jeszcze niższe. Te obrazy wręcz kłuły w oczy.

To był przerażający widok – widok, który będzie pojawiał się całe życie... małe dziecięce rączki, rozpostarte jak gdyby potrzebowały pomocy; nieżywe dzieci, zaskoczone jasnym blaskiem szabli i czerwonymi rękami groźnookich mężczyzn, które nimi machały... Nigdy nie mogłem wyobrazić sobie okrucieństwa do takiego stopnia. ... Obeszliśmy ową wieś i widzieliśmy równie okropne okrucieństwa, setki okrucieństw. ... Odwróciliśmy się do tyłu, wracaliśmy zatruci i pokonani, wyjąc do świata, szczęśliwi z wyjścia z powrotem na ulice po ujrzeniu okrucieństwa w tym domu kaźni...[10]

Wydarzenia które miały miejsce w Bataku podczas powstania kwietniowego odbiły się echem w literaturze, malarstwie i prasie, wpływając jednocześnie na sposób interpretowania samego wydarzenia i przyczyniając do utrwalenia obrazów wydarzeń 1876 roku. Sama miejscowość jest warta odwiedzenia właśnie ze względu na miejsca pamięci poświęcone tamtym wydarzeniom, jak również może być ciekawym przystankiem podróży śladami czasu przełomu w Bułgarii drugiej połowy XIX wieku.

10 Przeł. R. Rubaj, K. Czeredys.

Бележки / Notatki:

Бележки / Notatki:

Из Софийския пазар
Антон Митов (1862-1930)

Na targu w Sofii
Anton Mitow (1862-1930)

ISSN 2392-3091 02
9 772392 309108